KRIZA KÖNYVEK

Olosz Katalin
EGY KIÁLLÍTÁS EMLÉKKÉPEI

© www.kjnt.ro/szovegtar

KRIZA KÖNYVEK 16.

JÁNOS TÁRSASÁG

A könyv megjelenését a

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
támogatta

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Olosz Katalin

Egy kiállítás emlékképei

KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
Kolozsvár, 2003

Kiadja a: KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG
3400 Kolozsvár, Croitorilor (Mikes) u. 15.
telefon/fax: +40 264 432 593
e-mail: kriza@mail.dntcj.ro

© Olosz Katalin, 2003

A borítólapot Könczey Elemér tervezte

KRIZA • NÉPRAJZI •

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztés: Bálint Lajos
Számítógépes tördelés: Kőváry Éva

ISBN 973–8439–05–1

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

SZABÓ SÁMUEL NÉPRAJZI GYŰJTŐÚTJA 1864-BEN ÉS AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI HÁZIIPARI-NÉPRAJZI KIÁLLÍTÁS *

(Marosvásárhely, 1864)

„Ünnepe van a hazának" – írta címül a kolozsvári Korunk újságírója 1864. augusztus 26-án, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. Nagygyűlésének előestéjén, hírül adva a nem mindennapi esemény közelgő *kezdetét*. „Három nap óta robognak a kocsik – olvashatjuk az újságbeszámolóban –, minden kocsi zöreje fokozza a közfigyelmet, ablakok, erkélyek megnépesednek, s alant a »ki érkezett?« kérdésre nevek hangzanak, melyek hallására a lélek emelkedik." [1]

Az ünnepköszöntő írás bevezető sorai láttán önkéntelenül is felvetődik a kérdés: mi hozta lázba Kolozsvár népét? Mi lelkesítette, mi „emelte" a lelkeket egy olyan természettudományos kongresszus kapcsán, melyet még csak nem is Kolozsváron tartottak, hanem a sokkal kisebb vidéki városban, Marosvásárhelyen. A kor jeles orvosainak, természettudósainak átvonulása a kincses városon kétségtelenül eseményszámba ment, de ez még nem indokolhatta, hogy lélekemelő ünnepről cikkezzék a kolozsvári újságíró. A magyarázatot a kor viszonyaiban kell keresnünk.

1864-et írtak a naptárak. Tizenöt év telt el a világosi fegyverletétel után, s tíz azóta, hogy a marosvásárhelyi Postaréten végrehajtották a székelyföldi mozgalom három vezetőjén a halálos ítéletet. Az önkényuralmi korszak utolsó esztendeit éli a magyarság. Olyan esztendőket, melyekben hatalmi túlkapások, elnyomó intézkedések árnyékában felsejlenek már a kiegyezés előjelei. Még zajlanak a politikai perek, súlyos ítéletek születnek, a Schmerling-kormány újólag elárasztja basáskodó hivatalnokaival, zsandáraival és kémeivel a magyar közéletet, még a „magas kormány"-hoz kell folyamodni egy természettudományos kongresszus, s egyáltalán, bármiféle összesereglés megszervezésének engedélyezéséért, de már az is érezhető, hogy az egyre súlyosbodó válsághelyzetből Bécs nem szabadulhat a magyarság jogos követeléseinek teljesítése nélkül.

Ilyen politikai légkörben került sor a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók X. Nagygyűlésének megszervezésére Marosvásárhelyen, 1864. augusztus 27. és szeptember 2. között.

* A tanulmány rövidebb változata *Korai adatfelvétel a népi kultúráról: Székelyföld, 1864* címen elhangzott a „Hatalom és kultúra" témával megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Jyväskyläben (Finnország), 2001. augusztus 10-én.

[1] (K. L.) 1864.

Hatalmas érdeklődés kísérte Erdély-szerte a vándorgyűlés előkészületeit és eseményeit, mert a kor embere ráérzett arra, hogy a marosvásárhelyi kongresszus túlmutat egy tudományos tanácskozás jelentőségén, magában hordozza egyfajta enyhülésnek, a hatalom valamelyes hátrálásának jeleit. Kőváry László korabeli szavaival élve: a „nemzeti mívelődés és társulati szellem újraéledését" ünnepelte Erdély magyarsága a marosvásárhelyi nagygyűlésen, azt a lehetőséget, hogy összegyülekezve, a régi arcok láttán „nemzeti nagy napjaink emlékének néhány percet" szenteljenek.[2] És ünnepelte, nyilván, a résztvevőket is, a tudományos és közélet számos kimagasló egyéniségét, egyetemi tanárokat, akadémiai tagokat, akik nem csak Magyarország és Erdély különböző városaiból és vidékeiről érkeztek, de még Bécsből is, s akik közül többen cselekvő részesei voltak a forradalom és szabadságharc eseményeinek.

Aligha kell ecsetelnem, hogy mit jelentett az akkori Marosvásárhelynek – a mintegy 10 000 lelket számláló erdélyi kisvárosnak[3] felvállalni a szervező-házigazda szerepét. A közel 500 résztvevő elszállásolásától kezdve, a tudományos szekcióülések rendjének, helyszíneinek biztosításáig, ismerkedő estély, díszebéd rendezésétől egy nagyszabású kirándulás előkészítéséig, termény- és iparkiállítás megrendezésétől a kongresszus idején megjelenő Napi Közlöny kiadásáig sok-sok mindenről kellett gondoskodnia. És Marosvásárhely meg környéke derekasan állta a sarat. A városi tanács, a Református Kollégium tantestülete, a Teleki Téka, a város polgárai és a vidék előkelő nemes családjai egy emberként álltak az ügy mellé és szolgálatába.

Nem csak erőpróbát jelentett Marosvásárhelynek a vándorgyűlés megrendezése, de nagy tisztességet is, hiszen a megelőző, Pesten tartott vándorgyűlés után, Pozsony ellenében került ki győztesen a székely főváros.

Nem tisztem a kongresszus természettudományos eredményeinek számbavétele, csupán csak jelezni kívánom, hogy az előadások és tanácskozások öt szakosztályban folytak: az orvosi, sebészeti, élet- és bonctani szekció mellett füvészeti és állattani, természettani és archeológiai, ásvány-, föld- és vegytani, valamint gazdászati, állatgyógyászati és műipari szakosztályban.

Mint látjuk, a vándorgyűlés programjában meglepő módon az archeológia is helyet kapott, s ennek következtében Marosvásárhely vendégül fogadhatta a nagynevű orvosok, sebészek, vegyészek, geológusok, gyógysze-

[2] (K. L.) 1864.

[3] Marosvásárhely összlakossága 1864-ben 11 710 lélek, ebből 8368 magyar, 456 román, 203 szász, 236 zsidó, 2447 idegen. *Statisztikai kimutatás*. 1864. (A lebontott statisztikai adatokból kiderül, hogy az összlétszámnak csaknem ötödét „idegenek" – a bécsi kormány által odavezényelt katonaság, hivatalnokok – tették ki, a város tulajdonképpeni lakosainak száma csak 9263 fő volt.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

részek, természettudósok mellett a magyar történetírás és régészet nem egy korabeli vagy későbbi kiválóságát.[4]

A régészet szerepeltetése egy természettudományos kongresszuson nem csak a késő utókor emberét lepi meg: a vándorgyűlés eseményeit figyelemmel kísérő Arany János is csodálkozását fejezte ki emiatt.[5] A kívülállónak valóban szokatlan szaktudományi társítást azonban érthetővé teszi egy, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Nagygyűlésének alapszabályait módosító korábbi határozat, melynek értelmében az archeológiát felvették a természettani szakosztályba.[6] Az alapszabály-módosításra még 1844-ben, az ötödik (kolozsvári) nagygyűlésen került sor, így tehát tulajdonképpen a régészet 1864-re már hagyományos részét képezte a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kongresszusának.

Ugyancsak egy korábbi, 1846-ban tartott hetedik nagygyűlésen hozott alapszabálymódosítás folytán került be a gazdasági szakosztályba a műipar. Az archeológiával ellentétben azonban a műipar bekapcsolása az orvosok és természettudósok kongresszusának munkálataiba újdonságnak számíthatott 1864-ben, hiszen a szabadságharc előtt csupán még egy kongresszust tartottak – 1847-ben Sopronban –, a szabadságharc után pedig tizennégy évi szünet után rendezték meg a soron következő kilencedik nagygyűlést. Lényegében tehát a műipar csak a szabadságharc után foglalhatta el helyét a gazdasági szakosztály munkarendjében. Egyébként ez a szakosztály – gyakorlati jellegénél fogva – a legszélesebb körű érdeklődésre tartott számot Marosvásárhelyen, hiszen nem csak a környék nagy számban jelentkező kis- és nagybirtokosai, képzett gazdatisztek és ipari termelők oszthatták meg egymással gazdasági tapasztalataikat-gondjai-

[4] A regisztráció alkalmával a régészetet jelölte meg tudományszakjaként, illetve a természettani és archeológiai szakosztályba iratkozott: Rómer Flóris, Torma Károly, Herepei Károly, Kubinyi Ágoston, Finály Henrik, Xantus János, Szabó Károly, Szathmári Károly, de még az „orvostudor" Henszlmann Imre is. Orbán Balázs a gazdászatot jelölte meg tudományszakjaként, de előadással vett részt az archeológiai szakosztály munkálataiban. L. Napi Közlöny 1864. 3–6.

[5] Koszorú, II. évf. II. félév, 11. sz. 1864. szeptember 11. 262. – Arany Jánost különben egykori nagykőrösi tanártársai nagyon hívták-várták a marosvásárhelyi nagygyűlésre. Mentovich Ferenc már korábban is többször szóvá tette leveleiben, hogy várja Arany János erdélyi látogatását, 1864 nyarán pedig Szabó Károly próbálta meggyőzni Aranyt, hogy „soha a székelyeket megismerni jobb alkalma" nem lehetne, mint a marosvásárhelyi nagygyűlés ürügyén. „Örvendeztess meg – győzködi Szabó Arany Jánost – ne csak engem, hanem egész Erdélyt a hírrel, hogy Erdély nemzeti ünnepén jelen leszesz. Hidd el, hogy Csaba királyfit mindjárt nagyobb kedvvel írod, mihelyt Attila utódait ősi fészkökben színről színre látod." (Szabó Károly levele Arany Jánoshoz. Kolozsvár, 1864. július 30. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/462.) Arany János végül nem jött el Marosvásárhelyre, de végig élénken figyelte a kongresszus eseményeit, s a Koszorúban közölt glosszáiban több alkalommal is jelét adta érdeklődésének. Információi a sajtóhírek és a Napi Közlöny mellett többnyire Szabó Károly leveleiből származtak.

[6] Napi Közlöny 1864. 1. sz. 2.

kat, de távolabbról jött szakemberek, geológus-talajkutatók, a növény- és állattan tudós professzorainak előadásaiból is profitálhattak.

A marosvásárhelyi kongresszusnak érdekes színfoltja volt egy nagyszabású termény- és ipartárlat megrendezése. Ez a kiállítás elsősorban a gazdasági és műipari szakosztály munkájához kötődött, de tulajdonképpen a kongresszus egészének rangját-színvonalát kívánta emelni vele a szervezőbizottság. A tárlat megrendezésével az indítványozó Szabó Sámuelt (1829–1905), a helybeli Református Kollégium természetrajz-vegytan szakos tanárát bízta meg a szervezőbizottság.[7]

Mindenekelőtt egy előzetes terv elkészítésére, a kiállítás koncepciójának kidolgozására kérték fel Szabó Sámuelt 1864 júniusában.[8] Feltehetően ennek a felkérésnek az eredményeképpen született meg az a háromoldalas tájékoztató nyomtatvány, melyet Szabó Sámuel „a marosvásárhelyi termény és ipartárlat megbízott rendezője"-ként keltez 1864. július 9-ről. A *Rövid utasítás tájékozásul honismereti adatokat gyűjtők számára* címen közreadott tájékoztatót[9] azzal a gondolattal indítja a marosvásárhelyi tanár, hogy „Miként egyesre nézve az önismeret, úgy az egész nemzetre

[7] Bágyoni Szabó Sámuel – Szabó József gazdatiszt és muzsnai Kiss Klára székely köznemes szülők fia – 1829. május 16-án született az aranyosszéki Székelyföldváron. 1836 szeptemberétől 1848 novemberéig a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tanult, közben egy tanévet (1840–41-ben) a segesvári lutheránus gimnáziumban végzett. 1848 őszén a pesti egyetemen rendezett hadtudományi előadásokat hallgatta, majd a nagyváradi tüzérképző iskolában tanult. Onnan küldték 1849 tavaszán Kézdivásárhelyre, hogy a székely tüzérség egyik oktató altisztje legyen. Részt vett Gábor Áron mellett Háromszék önvédelmi küzdelmeiben. Gál Sándor seregének maradékával Zsibónál tette le a fegyvert, főhadnagyi rangban. Ezután egy ideig a gróf Telekiek gernyeszegi birtokán bujkált, mint asztaloslegény. 1851-től 1856 szeptemberéig magánnevelő volt a gyömrői gr. Teleki, a br. Jeszenák és a gr. Degenfeld családoknál. Közben 1853–56 között, a téli hónapokban rendkívüli hallgatóként a pesti egyetem vegytani-természettani tanfolyamának előadásait hallgatta. 1856 őszén külföldi egyetemekre ment, Heidelbergben, Göttingenben és Párizsban tanult vegytant, ásványtant, növény- és állattant. Még külföldi tanulmányai idején választotta meg az Erdélyi Református Főkonzisztórium Marosvásárhelyre a természetrajzi tanszék rendes tanárának, hivatalát azonban csak 1858 szeptemberében foglalta el. Tíz évet tanított Marosvásárhelyen, a természettudományi tantárgyak mellett – 1860-tól – magyar irodalomtörténetet is. 1868 májusában a Főkonzisztórium a kolozsvári Református Kollégium természettan-vegytan tanszékére nevezte ki, de jutott neki magyar irodalomtörténeti óra is. Előbb ideiglenes, később aztán rendes tanára lett ez utóbbi tantárgynak. A kolozsvári egyetem megnyitása után – 1873–76 között – mint rendes hallgató a vegytant, ásványtant, földtant, természettant és Imreh Sándor összes magyar nyelv és irodalomtörténeti előadását hallgatta, anélkül, hogy tanári tevékenységét megszakította volna. A kolozsvári Református Kollégiumból vonult nyugalomba 1897-ben. 1905. január elsején halt meg Kolozsváron. (Török 1905.; Szinnyei, XIII. 1909. 264–266.)

[8] Vö. *Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864-ik évi Marosvásárhelyt tartandó nagygyűlésével kapcsolatos iratok.* Marosvásárhely levéltára. Tanácsülési iratok. (Fond Primăria Tg. Mureº. Acta politica. Consiliul oraşului) Románia Országos Levéltára Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: ROL. MMI.) Jelzete: 1864/16.

[9] Szabó Sámuel 1864.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nézve legfontosabb a minden oldalú h o n i s m e r e t! Az egyén csak úgy érzi saját becsét és hiányait, ha lelke mozzanatait különböző viszonyok közt tanulmányozá; a nemzetet is csak részletes honismeret vezeti ezen célhoz – melyhez eljutva: a legerősb, legingatlanabb honszeretet alapját veté meg." E bevezető után Szabó megkísérli „rövid, kivonatos vázlatát adni": milyennek gondolja ő a tervet, „melyet a honismereti adatok gyűjtői követhetnek".

Az útmutató nyolc nagy témakörre tagolja azokat a kérdéseket, melyek megválaszolását fontosnak tartja bármely helység vagy kistáj megismerése-megismertetése szempontjából. Az első témakör a helység földtani viszonyaira, ásványaira, bányászatára, flórájára és faunájára vonatkozik; a második a helység hidrológiai viszonyaival, gyógyvizeivel s azok hasznosításával kapcsolatos kérdéseket fogalmaz meg. A harmadik a vizsgált helység demográfiai sajátosságaira, a népesedés és megélhetési lehetőségek viszonyára vonatkozik. A negyedik témakör a nyelvi jelenségekre, helynevekre, határnevekre, az ötödik a helység néprajzának, népművészetének és népköltészetének, írott és íratlan kultúrájának, történelmi hagyományainak kérdéskörét öleli fel. A hatodik a helység gazdálkodási viszonyait, jövedelemforrásait igyekszik számba venni, a hetedik témakör a kézműipar és iparosítás helyzetére keres válaszokat, úgyszintén a népi növényismeretre, ember- és állatgyógyászati tudás megismerésére, végül az utolsó fejezet a közlekedési eszközök és lehetőségek leírását szorgalmazza.[10]

A *Rövid utasítás* vázlatos ismertetéséből is kiviláglik, hogy Szabó Sámuel táj és ember egységében gondolkozott, lét és tudat, anyagi feltételek és szellemi produktumok összefüggésében gondolta el a honismereti vizsgálódásokat. E szemlélettel messze megelőzte korát, melyben az általánosan megszokott gyakorlat az volt, hogy a honismereti írásokban jobbára csak elszigetelt jelenségekre, főleg az ünnepi alkalmakra, illetve a kuriózumokra figyeltek a szerzők. A hétköznapok világa, a termelőtevékenység többnyire kívül rekedt a kortársak szemhatárán.

Szabó Sámuel *Rövid utasítás*ában lényegében a hon- és népismereti kutatások első kérdőívét állította össze. Méghozzá egy alaposan átgondolt, az élet minden területét átfogó, komplex szemléletről tanúskodó kérdőívet, melynek felvázolt témakörei, s az ezekben megfogalmazott kérdések egységesen arra összpontosítanak, hogy a természeti, gazdasági, társadalmi körülmények miképpen, milyen mértékben befolyásolják az életfeltételeket, az életmód alakulását, hagyomány és újítás miképpen játszik szerepet a települések anyagi és szellemi kultúrájának alakulásában.

A kérdőív előzmények nélküli a magyar tudományos életben, Szabó Sámuel gondolatvilágában azonban nem ötletszerűen bukkant fel és fogalmazódott meg. Addigi életpályájának bizonyos mozzanatai arra enged-

[10] A *Rövid utasítás*... teljes szövegét l. a *Források, dokumentumok* c. részben.

nek következtetni, hogy Szabót már évek óta foglalkoztatták mind az anyagi, mind a szellemi kultúra egyes jelenségei. Természettudományos szakképzettsége folytán eleinte az anyagi kultúra, az ésszerű gazdálkodás tudományos alapjainak megismerése és megismertetése.[11]

Még külföldi tanulmányai idején küldte a pesti Gazdasági Lapoknak *Heidelbergi közlemények* című cikksorozatát, melyben a kor neves professzoraitól szerzett legfrissebb természettudományos információkat közvetítette a „hon szükségeihez alkalmazva", s honi kőzetmintákat kért vegyelemzésre, hogy a magyar növénytermesztőket a földkéreg és talaj Bunsen laboratóriumában végzett analízisének eredményeivel ismertethesse meg a tudományosan megalapozott, ésszerű gazdálkodás érdekében.[12] Marosvásárhelyi tanárként pedig pályadíjat nyert A *szén szereplése a természet háztartásában* című tanulmányával[13], mely – a bírálóbizottság szavaival szólva – „az egyik korszerűbb tárgy – a szén s idetartozólag az Erdélyben is kutatni kezdett kőszénről" értekezett.[14] Marosvásárhelyi tanárkodása idején gyakorlatban is foglalkozott a gyümölcsnemesítés-gyümölcstermesztés kérdéseivel, kísérleti gyümölcsöst létesített a kollégium kertjében, hol megismertette tanítványait is a gyümölcsnemesítés alapvető eljárásaival. Mindezeket azért tartottam szükségesnek itt felemlegetni, hogy érzékeltessem: a *Rövid utasítás* kőzettani viszonyokra, bányaművelésre, hidrológiai jelenségekre vonatkozó kérdései, vagy a megművelt földterületek termékenységére, a gyümölcstermesztésre rákérdező passzusai korántsem alkalomszerűen kerültek Szabó Sámuel kérdőívébe, még csak nem is a kiállítás ürügyén fogalmazódtak meg; ezek a kérdések korábban is foglalkoztatták a marosvásárhelyi tanárt.

A szellemi kultúra feltérképezését szorgalmazó kérdéscsoport felvázolásának ugyancsak voltak előzményei Szabó Sámuel addigi tevékenységében. Jeles könyv- és kéziratgyűjtő hírében állt[15], s ő volt az a marosvásárhelyi tanár, aki 1862-ben népköltészeti gyűjtőmozgalmat indított el és irányított a Református Kollégium diákjainak körében. A mozgalom olyan sikerrel járt, hogy 1863 decemberében Szabó már azt írhatta Arany Jánosnak, hogy „az öszves gyűjtemény 600 darab körül jár"[16], a következő év

[11] Erről részletesebben l. Olosz 1999a.

[12] Szabó Samu 1857. 34–35.

[13] Szabó Sámuel 1859.

[14] Mentovich 1859. 224.

[15] Végrendeletében kétezer kötetet meghaladó könyvet hagyományozott a kolozsvári Református Kollégium könyvtárának (l. Köllő 1994. 180.). Régi magyar nyomtatványokat, kéziratokat, okleveleket, aprónyomtatványokat, színlapokat, gyászjelentéseket, folyóiratkollekciót tartalmazó tekintélyes hagyatékát pedig fiai az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozták. (Erdélyi 1906. 83–84.; 1907. 17, 19.)

[16] Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1863. december 24. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/478.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

márciusában 800 darab népköltészeti alkotásról adott számot[17], s ugyancsak 1864 nyarán – a Vadrózsa-pör vitájába beleszólva – Szabó úgy nyilatkozott, hogy kezében mintegy 900 darab székely népköltemény van.[18] A hatalmas gyűjteményből 1864 nyaráig azonban csak elenyészően kevés látott nyomdafestéket, annyi, amennyit Szabó Arany János lapjában, a Koszorúban közzétett.[19]

Szabó Sámuel útmutatója nem csak korát előzte meg, de meghaladta annak a kiállításnak a kereteit is, melynek megrendezése érdekében megszületett. Maga Szabó is tudatában volt a túlméretezett elvárásoknak: tájékoztatója záradékában megjegyezte, hogy a nagygyűlésre – az idő rövidsége miatt – csak a mezőgazdasággal, állattartással, kézműipari és ipari termeléssel kapcsolatos anyagra, valamint az ásványvizek gyűjtésére kell összpontosítani.

Kikhez szólt Szabó Sámuel útmutatója? Kiknek és hova juttatta el a szerző vagy a rendezőbizottság a nyomtatványt? – Nem lehet tudni. Az útmutató további sorsára, terjesztésére, felhasználására nézve egyetlen forrásban sem találtam utalást. Arra viszont igen, hogy a szervezőbizottság nem sokkal az útmutató megjelenése után felhívással fordult Marosvásárhely céhmestereihez és üzemvezetőihez[20], az Erdélyi Gazdasági Egylethez és iparkamarákhoz, gyártulajdonosokhoz és iparosokhoz[21], hogy termékeikkel vegyenek részt az ipartárlaton. E felhívásban pontosították alapvető elvárásukat is: ne rendkívüli, alkalomra készített, egyedi darabokat küldjenek a kiállításra, hanem megszokott termékeiket. Egyúttal arról is tájékoztatták a megszólítottakat, hogy „az általános tárlat vezetésén kívül [...] a hazai, különösebben a Székelyföld iparcikkjei összegyűjtése tanár Szabó Sámuel úrra bízatott”. [22]

Július 18-án a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pesti központi állandó választmányának küldött tájékoztatójában a szervezőbizottság már arról számolt be, hogy a tárlat vezetésével megbízott Szabó Sámuel „jelenleg e célból a’ Székely földet utazza a hellyi ev. ref. fő iskola néhány növendékével”. [23]

[17] Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1864. március 16. MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/479.

[18] F. Szabó 1863–1865. II. évf. II. félév 2. sz. 42.

[19] F. Szabó 1863–1865.

[20] *Fölhívás. Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864. évi Marosvásárhelyt tartandó nagygyűlésével kapcsolatos iratok.* Marosvásárhely levéltára. Tanácsülési iratok. (Fond Primăria Tg.Mureş. Acta politica. Consiliul oraşului) ROL. MMI. Jelzete: 1864/ 37. levél.

[21] Fekete–Szarvady 1864.

[22] Uo.

[23] *A Magyar Orvosok és Természet Vizsgálók Pesti központi állandó választmányának.* Marosvásárhelyt, 1864. július 18-án. Tájékoztató az előkészítő munkálatokról. *Természetvizsgálók és magyar orvosok 1864. évi Marosvásárhelyt tartandó nagygyűlésével kapcso-*

Szabó Sámuel és diákjai gyűjtőútjáról – a tényen kívül – jóformán semmit sem tudnánk, ha egy szerencsés véletlen folytán rá nem találok az egyik résztvevő diák útijegyzeteire. Tudván azt, hogy Szabó rendszeresen vezetett (úti)naplót, az ő feljegyzéseit próbáltam felkutatni – sajnos sikertelenül. E hiábavaló keresgélés közben bukkantam rá egy 1864-ből datált, székelyföldi útijegyzeteket tartalmazó névtelen kéziratra, melyből egyértelműen kiderült, hogy Szabó egyik diák-útitársának feljegyzéseit tartalmazza.[24] A kis notesz sebtében bejegyzett vagy több-kevesebb részletességgel rögzített észrevételei nyilván nem irodalmi értékűek, arra viszont kiválóan alkalmasak, hogy napról napra követhessük Szabó Sámuel és kis csapatának útvonalát, állomáshelyeit, azt, hogy mit láttak, mit tapasztaltak vándorlásaik során.

De ebből a kéziratból derült ki az is, hogy hányan és kik voltak a kiállítás anyagát gyűjtő tanár útitársai. A hét diák közül négy – Makkai Domokos, Kovács Ödön, Lőrinczi Dénes és Nagy Domokos – az 1863–64-es tanévben már az enyedi főiskola teológushallgatója volt, de korábban mind a négyen Marosvásárhelyen, a Református Kollégiumban tanultak kitűnő eredménnyel.[25] E kiváló diákok egyszersmind a Szabó Sámuel irányítása alatt működő önképzőkörnek is igen tevékeny tagjai voltak. Ezért is eshetett rájuk Szabó Sámuel választása. No meg azért, mert a négy enyedi diák is tisztelte-szerette, s őszintén ragaszkodott régi tanárához. Bizonyságul hadd idézzünk Makkai Domokos vallomásából, ki így ír 1852–1863 közötti marosvásárhelyi éveikről: „Sok nélkülözést szenvedtünk, hiányos, olykor rossz tanításban részesültünk; a puritán egyszerűségen kívül valami céltudatos nevelésnek, nemesítő ízlésnek semmi hatását nem érezhettük, neveletlen, paraszt, vad fickók közt laktunk a kollégiumban. De a felsőbb osztályokban tanáraink közül Hegedűs János, Illyés Bálint, Mentovich Ferenc, Szabó Samu és Dósa Elek lassankint kiemelkedtek szemeink előtt a közönséges emberek sorából, s jóságuk, okos, értelmes tanítások által eszményképekké váltak előttünk. Észrevették, hogy mi szeretjük őket, s ők is megszerettek minket. Közel férkőztek szívünkhez, eszmét, irányt, munkát adtak nekünk. […] A Szabó Samu vezetése alatt működő önképző társulat éleszté munkakedvünket, nevelte önérzetünket és bátorságunkat. Tanáraink megbiztak bennünk s engedték élveznünk a szabadság édes, tiszta levegőjét. Azért beszélek kettőnkről [önmagáról és Kovács Ödönről], mert az említett tanárokat együtt és egyszerre ismertük

latos iratok. Marosvásárhely levéltára. Tanácsülési iratok. ROL. MMI. Jelzete: 1864/41, 41. verso.

[24] [Székelyföldi útinapló] (1864). Kézirat az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, Kolozsvár. Jelzete: Mss. 3221. A kézirat teljes szövegét l. kötetünk *Források, dokumentumok* c. fejezetében. Az útinapló itt jelenik meg először nyomtatásban.

[25] A négy enyedi teológus életpályájáról l. a *Székelyföldi útinaplóhoz* fűzött 12, 20, 24 és 26. sz. jegyzetet a *Források, dokumentumok* c. fejezetben.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

és szerettük meg, s egyformán éreztük jóságuk hatását."[26] Hogy mennyire mélyen meghatározó volt Szabó Sámuel és előbb felsorolt tanártársainak szellemisége a marosvásárhelyi diákok mentális-emberi nagykorúsodásában, jól jellemzi Makkai Sándornak, az író-püspöknek az eljárása, ahogyan apjának, Makkai Domokosnak fent idézett szavait beépíti a *Mi Ernyeiek* című – apjáról és Kovács Ödönről írt – regényébe. Szinte szó szerint viszonthalljuk a fenti vallomást a Makkai Domokos alteregójaként szereplő regényhős szájából. Meg kell jegyeznünk, hogy Makkai Sándornak nem állt módjában, hogy édesapja visszaemlékezéseit élő szóban hallgathassa, hiszen kisgyermek volt, mikor Makkai Domokos meghalt. Regénye alapanyagát tehát, minden valószínűség szerint apja feljegyzéseiből, levelezéséből, írásban rögzített visszaemlékezéseiből merítette. Éppen ezért hiteles információnak fogadhatjuk el azt is, amit a Szabó Sámuel vezette székelyföldi utazásukról ír a regényben: „Néhány héttel a dimisszió előtt levelet kaptunk Vásárhelyről – meséli a főhős –, Szabó Samu szeretett volt tanárunktól. Azt írta benne, hogy a nyáron hatheti gyalogútra megy, a talpával ismerni Székelyföldet. Felszólított, hogy tartsunk vele, mert első kötelességünk saját tapasztalásunkból jönni tisztába földünk és népünk sajátosságaival, értékeivel, lehetőségeivel.

Természetesen nagy örömmel és azonnal vállalkoztunk, köszönetet írva neki, hogy éppen reánk gondolt ezzel a kedves és tanulságos tervével kapcsolatban. Tudtuk azt is, hogy ezzel az örökmozgó, mindent megfigyelő és szellemesen megítélő férfiúval hat hétig együtt élni, sátorozni, barangolni a legnagyobb élvezetek egyike lesz."[27]

A regényíró lehet elegyített egy kis színező kommentárt a meghívó szövegébe, a lényegen azonban semmit nem változtatott. Makkai Domokos hiteles szövegét idézhetjük bizonyságul: „1864 nyarán még vásárhelyi volt tanárunk: Szabó Samu vezetése alatt utaztuk be a Székelyföldet, geográfiai és néprajzi ismereteket gyűjtve. A hat hétig tartó felejthetetlen utazás alatt mint enyedi-vásárhelyi diákok szerepeltünk. Kovács Ödön, Lőrinczi Dénes, Nagy Domokos, én, s még három vásárhelyi diák képviseltük a két főiskolát."[28]

A meg nem nevezett három marosvásárhelyi diák közül kettő, Faluvégi Albert és Csiki Lajos 1864 nyarán végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát – vagyis éppen akkor fejezték be tanulmányaikat Marosvásárhelyen; az útijegyzetíró diákban pedig, jóllehet sehol sem nevezi meg magát, s mások sem emlegetik név szerint, a marosvásárhelyi főiskola tanárának, Mentovich Ferencnek a fiát, Mentovich Gyulát gyanítjuk. Azonosításában a kéziratban található utalásokra, életrajzi vonatkozásokra támaszkod-

[26] Makkai Domokos é. n. 6–7.
[27] Makkai Sándor é. n. [1940] I. kötet, 157.
[28] Makkai Domokos é. n. 9.

tunk.[29] Ő volt a csapat legfiatalabb tagja, abban az esztendőben végezte a második bölcselmi osztályt. Rajzkészségét, kotta- és hangszerismeretét minden bizonnyal számításba vette Szabó Sámuel, amikor útitársai közé választotta.

Szabó Sámuel és hét diákja 1864. július 15-én indult el Marosvásárhelyről, hogy hat héten át járják – többnyire gyalog – a Székelyföld falvait, városait, fürdőhelyeit, bányatelepeit, kisüzemeit. A hat hét alatt Aranyosszék kivételével valamennyi székely székben megfordultak, eljutottak Székelyföld legtávolabbi vidékére – Kászonszékbe is.

Marosvásárhelyről a Nyárád középső és felső folyása mentén található falvak felé vették útjukat, hat napot szentelve Marosszék e tájegységének. Nyárádmagyarósnál átkeltek a Kis-Küküllő völgyébe, Makfalva, Kibéd, Szováta meglátogatása után Korondon állapodtak meg, onnan járták be a Sóvidék falvait. Szabó úgy szervezte útjukat, hogy egy-egy helységben letáboroztak, s onnan keresték fel a környékbeli kisebb-nagyobb településeket, történelmi és természeti nevezetességeket. Korond után Etéd volt az újabb szálláshelyük a Küsmöd-patak völgyének megismerése céljából, majd a Nyikó mente következett: Énlaka, Firtosváralja, Csehétfalva érintése után Tarcsafalván állapodtak meg. Július utolsó napjait itt és Székelykeresztúron töltötték. Augusztus elsején Nagygalambfalva, Decsfalva érintésével áttették „hadiszállásukat" a ma már Székelyudvarhellyel egybeépült Szombatfalvára. Három napi székelyudvarhelyi-szombatfalvi állomásozás után Homoródfürdő, Szentegyházasfalu-Szentkeresztbánya következett. Itt Mentovich Gyula néhány napra megszakította az útijegyzetek írását, emiatt nem tudjuk, hogy augusztus hatodika és kilencedike között merre jártak. Augusztus 10-én azonban már bükszádi táborhelyükről kirándulnak a Szent Anna-tóhoz és a torjai Büdös-barlanghoz s még aznap este Bükszádról átgyalogolnak a tusnádi fürdőhöz. A következő napon – augusztus 11-én – újabb szálláshelyükön, Sepsiszentgyörgyön vannak már. Csaknem egy hetet szántak Sepsiszentgyörgy és környékének megismerésére; újabb három napot (aug. 17–19) Orbaiszék falvaiban töltöttek, azután pedig Kézdiszék – Csernáton és környéke, majd Kézdivásárhely – következett. Augusztus 21-én hagyták el Háromszéket, Kászonújfalun át Csíkba szekereztek. Rövid csíkszeredai megálló után

[29] L. a *Székelyföldi útinapló* augusztus 2-i (Székelyudvarhely), 16-i (Árapatak, Illyefalva) és 20-i (Kézdivásárhely) – bejegyzéseit s a hozzájuk fűzött 47, 48, 63, 66 és 83. számú jegyzetet. – Mentovich Gyula (1847–1903) jogi tanulmányokat végzett, 1883-ig a marosvásárhelyi törvényszéknél teljesített hivatalnoki szolgálatot, 1883–87-ig Székelykeresztúron volt albíró, 1887–1895 között Kolozsváron városi királyi járásbíró. 1895-től a székelyudvarhelyi királyi törvényszék elnökévé nevezték ki, de csakhamar nyugdíjba kellett vonulnia gyógyíthatatlan idegbaja következtében. Haláláig a kolozsvári elmegyógyászati klinikán ápolták. Apjához hasonlóan ő is próbálkozott szépirodalommal, beszélyeket írt fővárosi és erdélyi lapokba, 1893-ban regénye is jelent meg Kolozsváron. (Szinnyei VIII. 1902. 1091.; Gulyás–Viczián XVIII. 1999. 808.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Csíkszentdomokoson időztek egy keveset, s azután már csaknem erőltetett menetben szelték át a Gyergyói-medencét, hogy a Bucsin-tetőn áthaladva augusztus 24-re Parajdon lehessenek. Akkorra már nagyon sürgette az idő Szabó Sámuelt, hiszen néhány nap múlva – augusztus 27-én – kezdődött a kongresszus, s rá, a termény- és ipartárlat általános rendezőjére még sok munka várt Marosvásárhelyen.

Útvonalukat – jól érzékelhetően – két tényező határozta meg. Egyrészt Szabó Sámuel érinteni akarta Székelyföld valamennyi fürdőhelyét, történelmi, természeti nevezetességét, ipari és háziipari központját, másrészt pedig igyekezett olyan településeket felkeresni, melyekben ismerősök – régi enyedi iskolatársak, vagy marosvásárhelyi tanítványok szülei – éltek, akik az elszállásolás, étkezés megoldásában segítségére lehettek. Következésképpen lényegesen több időt töltöttek, aprólékosabban végigjárták a protestáns vidékeket, azokat a falvakat és városokat, ahol egykori iskolatársak voltak a lelkészek, tanítók vagy hitfelekezetük tagjai a tanárok. Útvonaluk ilyetén való alakulását nem felekezeti elfogultság befolyásolta – hiszen Szovátán, például, a katolikus paphoz szálltak –, sokkal inkább takarékossági és szervezési szempontok jöhettek számításba. Azt tudjuk – Mentovich Gyula útijegyzeteiből és más kortársi megjegyzésekből is –, hogy Szabó Sámuel és csapata Marosvásárhely városi tanácsának megbízólevelével utazott, azt is, hogy valamelyes támogatást kaptak erre, de azt, hogy milyen költségvetési keretet biztosítottak az utazó társaságnak, nem ismerjük. Csak gyanítjuk, hogy az anyagi támogatás elsősorban a kiállítás számára megvásárolandó tárgyak árának fedezésére szolgált.

Az útijegyzetekből egyértelműen az derül ki, hogy csak ritkán – jobbára Csíkban és Gyergyóban – kellett szállásra, étkezésre költeniük, többnyire lelkészek, tanítók, egyszerű székely emberek vagy nemesi udvarházak vendégei voltak.

Útjuk során jót és rosszat egyaránt tapasztaltak: aludtak pompásan vetett ágyban és gallérköpenyeggel betakarózva szénán, megszálltak vendégfogadókban és bóbiskoltak döcögő szekéren vagy pislákoló tábortűz mellett, s a naplóíró Mentovich szerint eseményszámba ment, ha nem másodmagával aludt egy ágyban. A sok gyaloglástól iszonyú étvágyuk támadt, Mentovich Gyula útijegyzeteinek állandó, visszatérő témája az éhség felemlegetése s az étkezések idejének nehezen kivárható elérkezése. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy szűkösen látták volna el azok a családok, melyek befogadták. A megterhelő, mindennapos gyaloglástól megnőtt a fiatal szervezet kalóriaigénye, s ezt nehezen tudta kielégítő módon pótolni. Maga is bevallja, hogy néha úgy ettek, „mintha hámbárba töltötték volna” az ételt, s mégsem laktak jól, és azt is, hogy néhol az illemszabta határok gátolták meg abban, hogy alaposan megpakolja a „szomorút”. Útjuk folyamán verte eső, caplattak nagy sárban, cipelték a „pintlit” az augusztusi forróságban, de volt úgy is, hogy vendéglátó házi-

gazdájuk négy lova röpítette újabb célpontjuk felé. És voltak főnemesi kastélyok, nemesi udvarházak, falusi és kisvárosi lelkészek, tanárok, tanítók vendégei, akik valamennyien szíves házigazdáknak bizonyultak.

Hathetes vándorlásuk alatt nem hiányzott a fiatalok életéből a szórakozás sem. Esős napokon kártyázással, naplóírással, rajzolással csapták agyon az időt, nem mulasztották el fürdőhelyeken az éppen ott időző színtársulat előadását megnézni, vagy a bálban forgolódni, vendéglőben borozgatni, kisvárosi kaszinóban szórakozást keresni. Nem is beszélve arról, hogy hosszú utazásuk során számtalan olyan házban fordultak meg, hol „kisasszonyok" is voltak, akikkel néhol hangversenyt rögtönöztek, máshol az ismerkedésnek örülhettek, vagy szépségüket csodálták meg, és akiknek a megismerése szemmel láthatóan élményt jelentett és fontosabb volt a naplóíró diáknak, mint – mondjuk – csebrek, fazekak, szőttesek felkutatása a kiállítás számára.

Ilyen szempontból kicsit kárvallottnak is érezzük magunkat, hogy éppen a legfiatalabb diák naplója került elő, mert Mentovich Gyula útijegyzetei elég szűkmarkúan tájékoztatnak az anyaggyűjtés munkájáról.

Lehet, hogy a napló írója túl fiatal volt ahhoz, hogy útijegyzetei kellő súllyal és komolysággal tükrözzék a hathetes út eredeti célkitűzésének megvalósítási folyamatát. Az is lehet, hogy a fiatalságon, esetleges éretlenségen túl alkatában is volt valami könnyed felületesség, ami néhol útijegyzeteiből is kiviláglik. Parányi iróniával elegyített humora azonban néhol sajátos hangulatú szöveget eredményezett, mely egészében véve nem mondható ugyan igényes írásműnek, de egy-egy mondatában, egymondatos summázatában megmutatkoznak a szépirodalommal kacérkodó fiatalember oroszlánkörmei. Arról az eseményről, például, hogy Énlakán felkeresték egy római castrum maradványait, Mentovich Gyula ezt jegyzi fel: „Reggelizvén kimentünk egy római vár helyére, hol nem láttunk egyebet egy nehány tégladarabnál s sajnálattal a csizmáink szakadását." A vajnafalvi fürdő meglátogatása kapcsán (hová a szemerkélő eső és az alkonyati időpont miatt nem sok kedvvel mentek a fiatalok, Szabó azonban ragaszkodott ahhoz, hogy megnézzék) alamuszi kajánsággal jegyzi fel a tizenhétéves Mentovich: „Megnéztük a kéngőzös lyukat, amely annyiban különbözik a kovásznaitól, hogy egy kevéssel jobb a fedele, mint annak..." Feljegyzéseiben útitársait, beleértve Szabó Sámuelt is, remekül jellemzi egy-egy sajátos helyzetben. A szombatfalvi kutyahistória elbeszélésekor szerinte „Szabó rettenetes fogással" adta elő az elmúlt éj eseményeit a házigazdának; a gyergyóalfalusi fogadóban „Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép küsasszonynak"; elkuncog azon, hogy „Lőrinczi a lakatost egy óráig várta az asztalos kapujában", Kibéden pedig a teológushallgató bakizásáról szóló feljegyzését így vezeti be: „Lőrinczi temetett, el is predikálta faintosan a halottat". A márkosfalvi pap, aki tanulótársa volt

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szabónak, „apámat is ismeri – jegyzi fel a diák. – Elmenetelünkkor dicsérte a nagy kártyázó tehetségéért."

Az útinapló – természeténél fogva – személyes élmények foglalata. Szubjektivitása a műfaj nyilvánvaló sajátossága, természetes velejárója, hogy azokról az élményekről ad számot, melyek feljegyzőjüknek fontosak voltak. A naplóíró Mentovich-fiúnak nyilván fontos volt, hogy lépten-nyomon olyan emberekkel találkozott, akik ismerték apját, így ezeket a találkozásokat mindvégig pontosan fel is jegyezte – a mi szerencsénkre, mert éppen ezek az utalások segítettek a jegyzetíró diák azonosításában. Hasonlóképpen, Mentovich Gyulának személyes élménye volt, hogy hangszerismerete révén közelebbi kapcsolatba került fürdőhelyek muzsikusaival és falusi zenészekkel, akikkel dallamokat csereberéltek: néhol ő jegyzett le népi dallamokat a helyi zenész hegedűje után, máshol meg ő ismertette meg a zenészeket egy-egy divatos új dallammal. A személyes élményként rögzített események azonban az utókor számára fontos adalékként szolgálnak arra nézve, hogy a hangrögzítő-hanghordozó-hangtovábbító eszközök feltalálása előtt milyen úton-módon terjedtek el hihetetlen gyorsasággal a kor divatos népies műdalai és dallamai. S mint már utaltunk rá, az útinapló arról is árulkodik, hogy Mentovich Gyula számára igen fontosak voltak a „kisasszonyokkal" való találkozások-ismerkedések, olyannyira, hogy ezekről csaknem több szó esik jegyzeteiben, mint az utazás eredeti célját szolgáló anyaggyűjtés munkájáról. Jól jellemzik ezt a mentalitást Mentovich Gyula olyan bejegyzései, mint például a következő Illyefalváról: „voltunk X-nél, hol az asszony igen szép szőtteseket készít külföldi festékkel. A kisasszony nagyon ragyás", vagy a parajdi vásárról: „A délelőttet járkálással a vásárban töltöttük el, hol az iparcikkek helyett a szép menyecskéket nézegettük."

A szubjektivitás buktatóit azonban nem szabad kizárólagosan Mentovich Gyula útijegyzeteinek hátrányára emlegetnünk. Nyilvánvaló, hogy az utazó társaság mindegyik tagjának más-más események, más-más jelenségek ragadták meg a figyelmét, az utazásról összképe csupán a szervező-irányító tanárnak lehetett, de tulajdonképpen neki is csak úticéljuk tekintetében.

Mentovich Gyula útinaplója azért sem lehet pontos és hű tükre a hathetes utazás minden mozzanatának, mert mindig és mindenhol nem volt jelen az egész csapat. Rendszerint együtt vándoroltak, de előfordult, hogy megoszolva jártak be egy-egy kisebb tájegységet: szálláshelyükről szétrajzottak, majd újra együtt folytatták útjukat. Tapasztalataikról – szervezett formában – egy-egy „naplóolvasás"-sal töltött esős napon szereztek kölcsönösen tudomást.

Felületessége, szűkszavúsága, esetleges hiányai ellenére is Mentovich Gyula székelyföldi útijegyzetei nagy értéket jelentenek: nemcsak azért, mert jelen pillanatig ez a kézirat az egyetlen forrásunk Szabó Sámuel

gyűjtőexpedíciójáról, útvonaláról, állomáshelyeiről, de azért is, mert Orbán Balázst megelőzően villant fel helyszíneket, arcokat, eseményeket, adatokat és benyomásokat a Székelyföldről, ad hírt – ha nagyon röviden is – az önkényuralmi korszak emberének hangulatáról. Az az egy mondata például, melyet a *Műszavak és nevezetességek* közt vet papírra, hogy „Pálfalván egy ember ijedtében németnek állította magát", vagy a márkosfalvi harangláb lerombolásának rövid története, a csehétfalvi székely ember könyvtárában fellelhető ritka könyvre való rácsodálkozás mind-mind adalék a 19. század hatvanas éveiben élő ember és közösség szorongásaira, kiszolgáltatott helyzetére, és lelki tartalékainak hajszálereken történő feltöltődésére.

Az expedíció elsődleges feladata kétségtelenül a kiállítás háziipari anyagának összeszedése volt. Fa- és cserépedényeket, szőtteseket vásároltak vagy kértek el a kiállításra, szita-, rosta- és bordakészítőket, fazekasokat látogattak meg, hetivásárokon fordultak meg, „naturális ezermestereket" kerestek fel, hogy mennél gazdagabb anyaggal és tapasztalattal térhessenek haza. A tárgygyűjtés mellett nem mulasztották el a meglátogatott helységek történelmi emlékeit és nevezetességeit megtekinteni: várromokat, templomokat néztek meg, rajzoltak le, rovásírásos ábécét, harangfeliratokat másoltak be jegyzetfüzetükbe, régi anyakönyvekben lapozgattak, rácsodálkoztak egy udvarhelyszéki öreg székely kis könyvtárára, melyben „még a Jókai Véres könyv-ét" – a *Csataképek* első kiadásának bezúzástól megmenekedett példányát is megtalálták; tornácoszlopként szolgáló római sírkő különös sorsán merenghettek, s a „székely nép régi és jelenlegi állapotán", mikor útjuk az agyagfalvi réten vezetett át. De érdeklődésükre tarthattak számot a természeti ritkaságok is – egy-egy faóriás, különös alakú szikla, egy barlang vagy ingovány, s a hozzájuk kapcsolódó hiedelmek és mondák. Útjuk során érintették a székelyföldi fürdőhelyeket, ásványvíz-lelőhelyeket, meglátogattak bányákat, vashámorokat, kézműveseket, hogy mennél sokrétűbben, gazdagabban mutathassa be Szabó Sámuel a Székelyföld természeti adottságait, értékeit, sajátosságait és gazdasági lehetőségeit. Mindezekről Mentovich Gyula útinaplójából szerezhetünk tudomást, aki a székelyföldi ipari létesítményekben (szentkeresztbányai hámor, csíkszentdomokosi bánya és hámor) tett látogatásaikról beszámolva fontos ipartörténeti adalékokat rögzített és hagyott reánk. Útinaplójában, hasonlóképpen, sok tájékoztató adatot jegyzett fel a székelyföldi fürdőkről – olyanokról is, amelyek ma már nincsenek meg, a korabeli fürdőéletről, s közvetve a fürdőhelyeken működő cigányzenekarok szerepéről a kor divatos dalainak és dallamainak terjesztésében.

A kézirat egy-egy elejtett megjegyzéséből arra is következtethetünk, hogy eredeti úticéljuk – a kiállítás anyagának összegyűjtése – mellett a Szabó vezette diákcsapat figyelt a népköltészeti és népzenei hagyomá-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nyokra is. Az útijegyzet írójának Makfalván „első teendője volt" „egy pár csűrdöngölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után"; Tarcsafalván „nehány keserves falusi nótát" írt le „nagy nehezen" a mester fiának hegedűjét követve. Etéden Lőrinczi Dénessel együtt indult népdalt gyűjteni, de egyiknek sem volt bátorsága bemenni az ajánlott házba, ahol a falu legszebb lánya lakott. „Addig akartunk – summázza kudarcukat Mentovich Gyula –, míg semmi sem lett a népdalgyűjtésből, s szépen hazaérkeztünk." Csíkszentdomokoson Makkai Domokos a madéfalvi veszedelem emlékét idéző versre bukkant, s minden jel arra mutat, jóllehet nincs utalás erre a kéziratos útijegyzetekben, hogy a *Szilágyi és Hagymási* balladájának (*Két rab úrfi típus*) máig egyetlen teljes változata, valamint a *Rákóczi Ferenc búcsúzó éneke* vagy *Rákóczi imádsága* címen ismertté vált *Győzhetetlen én kőszálom…* kezdetű 18. század eleji ének felfedezése a kéziratos énekköltészet hagyományaiban – ennek a hathetes gyűjtőútnak volt a hozadéka.

Ez utóbbit éppen Mentovich Gyula találta meg és másolta le egy régi kéziratból Tarcsafalván, s ő „közölte" először az éneket a *Közlemények az önképzőtársulati művekből* című kéziratos marosvásárhelyi diáklapban *Rákóczi Ferenc Fejedelemnek Erdélyből számkivettetése alkalmatosságával készült búcsúzó ének* címen 1865 tavaszán (a március 9-i, második számban).[30] Tekintettel arra, hogy a kéziratos diáklap minden tanévben csak a tavaszi hónapokban jelent meg, s lévén hogy a *Közlemények* 1864-es évfolyama nem tartalmazza a verset, nyilvánvaló, hogy Mentovich Gyula 1864 nyarán, utazásuk során talált rá.

A kéziratos diáklapban a vers eredeti lelőhelyét, forrását nem tüntette fel közlője. Ezekről később Bartalus István tájékoztatott, aki – a Kisfaludy Társaságban előterjesztett gyűjtési beszámolójában 1871. október 25-én a következőket mondta erről az énekről: „Szintén történelmi becsű Rákóczy [sic!] búcsúéneke, melyet állítólag száműzetésbe menetele alkalmával énekelt, de valószínűleg ez alkalom emlékére készítettek, és mások éneklték. Tartalma egyházi, eredeti magyar dallammal. Másolta Tarcsafalván Mentovics [sic!] Gyula."[31] Egy évtizeddel később, a magyar népdalok egyetemes gyűjteményének folytatásáról beszámolva, Bartalus István azt is elárulja, hogy „Ez ének szövegét már a hetvenes évek elején átadtam volt Thaly Kálmánnak a Thököly és Rákóczy [sic!] korából gyűjtött versek közé. Én Marosvásárhelyen találtam Mentovics [sic!] – elhúnyt költőnk – egyik fiánál, ki a dallammal együtt Tarcsafalván másolta egy régi kéziratból."[32]

[30] Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár „A református kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei" állományában. Jelzete: MS. Fo. 408. A továbbiakban: *Közlemények*.

[31] Bartalus 1872. 203.

[32] Uö. 1883. 284–285.

Mentovich Gyula útijegyzeteiben híre-pora sincs ennek a jelentős irodalomtörténeti felfedezésnek. Tarcsafalvi időzésük kapcsán – noha elég részletesen és sok mindenről ír – szót sem ejt *Rákóczi búcsúének*ének megtalálásáról, lemásolásáról. Naplójába július 30-án csupán annyit jegyez be, hogy míg „Szabó úr valami dologban Gálfi Sándor úrhoz ment, én [...] ott maradtam, s hol írás-, hol rajzolással töltöttem az időt estig". Írással való foglalatosságát értelmezhetnők úgy is, hogy a kuruckori éneket másolta a régi kéziratból, ha néhány sorral tovább nem mondaná el, hogy időközben támadt nyugtalanító gondolatai elűzésére a szabadba ment „a napló tovább folytatása felől gondolkodni".

Mentovich Gyula meg sem említi tehát, hogy Tarcsafalván ő másolta le kuruckori költészetünk addig ismeretlen szép énekét, mint ahogy arról sem beszél naplójában, hogy milyen népdalokat írt és kottázott le székelyföldi utazásuk során. Az útijegyzetekből így csupán a népdalgyűjtés tényéről értesülhetünk, a gyűjtött anyagot nem ismerjük. Véletlenszerűen néhol felbukkan ugyan naplójában egy-egy népmonda vázlata vagy néphiedelemmel kapcsolatos bejegyzés, mint például a Firtos várához fűződő monda, vagy a nagygalambfalvi „repülő tóhoz" kapcsolódó hiedelem, ezeket azonban – feltehetően – útiélményként rögzítette a vándorló diák, korántsem a népköltészet darabjaiként.

Végtére is, az útinapló a vándorló diák személyes élményeit, benyomásait rögzítette, s így természetszerűen nem tartalmazza a gyűjtött dallamokat és szövegeket. Ezeket máshova jegyezte fel Mentovich Gyula; egy részüket talán a Szabó Sámuel „könyvébe" írta be, ugyanúgy, mint ahogy az Atyhán talált rovásírásos ábécével tette. A gyűjtött anyag egy része azonban (ha nem az egész?) Mentovich Gyulánál maradt: évekkel később Bartalus István így kaphatta meg tőle *Rákóczi búcsúének*ének szövegét-dallamát. De találunk erre való utalást Mentovich Gyula levelezésében is. Egy műsoros est számára készített népdalfeldolgozásainak ügyében Mentovich azt írja Petelei Istvánnak 1897. március 17-én Székelyudvarhelyről: „Küldöm a – félig-meddig – ígért székely népdalokat; *néhai gyűjteményemnek* (kiemelés tőlem, O. K.) ezek a kiválasztott gyöngyei. Eredetiek és – az én ízlésem szerint – szépek; különösen az első, melynél szebb székely kesergő nótát még nem hallottam."[33] Úgy véljük, hogy a „néhai gyűjtemény" az 1864-es gyűjtőútnak lehetett az eredménye, mert Mentovich későbbi életútján semmi nyomát nem találjuk annak, hogy népdalgyűjtéssel foglalkozott volna. A székely kesergő emlegetése pedig óhatatlanul felidézi bennünk a napló Tarcsafalván bejegyzett részletét: „...eljött a mester fia a hegedűjével, és néhány keserves falusi nótát leírtam nagy nehezen".

[33] Petelei 1980. 191.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A korabeli dokumentumokban azonban arra is találunk utalást, hogy Mentovich gyűjtésének egy része bekerült a kollégiumi diákok közös gyűjteményébe. Így „jelenhetett meg" *Rákóczi búcsúéneke* a kéziratos diáklapban, s erre vall az önképzőköri jegyzőkönyv egyik bejegyzése is, mely szerint az 1865. január 14-i gyűlésen Szabó Sámuel jelentette, hogy „e szorgidőn jött be" – mások gyűjtései mellett – Mentovich Gyulától egy népballada.[34]

Sajnos, a jegyzőkönyvből a benyújtás puszta tényéről vehetünk tudomást csupán, arról nem kapunk tájékoztatást, hogy melyik balladával gazdagította Mentovich Gyula a marosvásárhelyi diákok közös népköltési gyűjteményét. Az útijegyzetek írója még szófukarabbnak bizonyult: meg sem említi, hogy útjuk során valahol népballadára bukkant volna.

A Mentovich gyűjtötte balladáról a továbbiakban sem tudunk meg semmit: az önképzőköri üléseken többé nem került szóba, és nem jelent meg a kéziratos diáklapban sem. Tulajdonképpen nincs ebben semmi rendhagyó. A marosvásárhelyi diákgyűjtők közül többnek is csak a nevét ismerjük, s a puszta tényt, hogy egy adott időpontban népköltészeti darabokat nyújtott be az önképzőkör közös gyűjteményébe; gyűjtéseikről semmi közelebbit nem árulnak el a jegyzőkönyvi bejegyzések, s nem hoznak belőlük mutatványokat a kéziratos diáklap számai sem. Látatlanban ma már nehéz eldönteni, hogy mi lehetett ennek a hallgatásnak az oka. Az-e, hogy gyenge, avagy éppenséggel nem népi anyagot „szállítottak" az emlegetett diákgyűjtők, vagy éppen ellenkezőleg, jelentős folklóralkotásokat, melyeket Szabó Sámuel egy tervezett önálló kiadvány számára tartogatott. (Mert az utóbbi esetre is találunk példát: cím szerint megnevezett és nagyra tartott balladát – mint például Gyulafi Katalin balladáját – sem az önképzőköri diáklapban nem hozták nyilvánosságra, sem Szabó Sámuel nem publikálta sehol.)

A Mentovich által benyújtott, de számunkra ismeretlen ballada egyaránt lehetett a szájhagyományozó költészet remeke és gyenge töredék, melyet egyik vagy másik oknál fogva Szabó Sámuel félretett, s többé nem került elő.

Végső soron azonban nem is e balladának az elkallódása jelenti az igazi problémát; sokkal rejtélyesebbnek tűnik a Mentovich gyűjtemény többi darabjának a sorsa. Az önképzőköri jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy Mentovich Gyula a már emlegetett egyetlen balladán kívül több darabot nem adott be a közös gyűjteménybe. Szabó Sámuel ugyanis pontosan elszámolt minden beérkezett folklórgyűjteménnyel, s köri üléseken elhangzott nyilvános nyugtázásait jegyzőkönyvben rögzítették. Mentovich Gyula folklórgyűjtőként egyetlen alkalommal szerepel: a már említett ballada benyújtása kapcsán. Se előtte, se utána nem találkozunk ilyen vonat-

[34] Jegyzőkönyv 1864–1865. 33.

kozásban a nevével. Érdekes módon nem közölt folklórszövegeket a *Közlemények*ben sem, ami azért is meglepő, mert az 1864–65-ös tanévben (vagyis a gyűjtőutat követő iskolai évben) Mentovich Gyula a kéziratos diáklapnak egyik szerkesztője volt.

Mindezt egyetlen módon tudjuk magyarázni: útijegyzeteinek gyér utalásai egyértelműen arra vallanak, hogy Mentovich Gyula – a korabeli gyakorlattól eltérően – dallammal gyűjtötte a népdalokat. Még az is meglehet, hogy csak a dallamokat kottázta le s az ily módon gyűjtött folklóranyaggal az önképzőkör nem tudott mit kezdeni. Mellesleg, elképzelhető az is, hogy maga Mentovich sem volt hajlandó gyűjtött darabjainak dallam nélküli publikálására, s ezért eleve nem nyújtotta be azokat diáktársai közös kollekciójába, s nem közölt belőlük mutatványokat a *Közlemények*ben – az utókor nagy bánatára. 1864-es gyűjtőútjának egyetlen fennmaradt dokumentuma, a kéziratos énekköltészet kuruc kori darabja is tulajdonképpen megalkuvás árán jutott „nyilvánossághoz": a kéziratos diáklapban csak a szövegét „közölte", holott – Bartalus István elmondása szerint – a tarcsafalvi régi kéziratból dallammal együtt másolta le.

Sok problémát vet fel az 1864-es nyári gyűjtőút másik feltételezett nagy felfedezése, a *Szilágyi és Hagymási* balladája is.

Faluvégi Albert a kéziratos diáklap 1865-ös évfolyamának első számában „közölte" a balladát *Két magyar úrfiak* címen[35], olyan időpontban, amikor már nem volt a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja. A *Közlemények* megelőző évfolyamában Faluvégi jelen van két népdalszöveggel, semmi akadálya nem lett volna tehát, hogy ezt a balladát is publikálja, ha korábban, mint 1864 nyara, birtokában lett volna a balladának. Nagy a valószínűsége annak, hogy a hathetes gyűjtőút valamelyik állomásán talált rá a ritka balladára. De hogy melyiken, az utókor számára talán örökre rejtély marad.

Korábban Faragó József csittszentiváninak feltételezte a balladát gyűjtőjének tévesen olvasott lakhelye alapján.[36] Ez a falu azonban teljes biz-

[35] *Két magyar úrfiak*. Közlemények 1865. 1. sz. (február 27.), lapszám nélkül.

[36] Faragó 1977. 223–224. – A kollégium anyakönyvében „Sz. István" alakban bejegyzett falunevet Faragó József tévesen „Szentiván"-nak olvasta, noha 1860–64 között minden tanévben jól olvashatóan Sz. István van feltüntetve lakhelyként az „Apja vagy gyámja neve, társadalmi állása és lakhelye" rovatban, s nem tudjuk, mi okból, a marosszéki „Csittszentiván"-nal azonosította, holott Marosszéken még egy Szentivány volt: Kebele-Szentivány. (Orbán Balázs mindkét helységet – megkülönböztető előtagjuk mellett Sz.-Ivány alakban emlegeti. Orbán IV. 1870. 180–181, 218.) Kebeleszentiványként említi Mentovich Gyula is azt a falut, melyen Nyárádszereda felé tartva átutaztak. A helységnév végén található mássalhangzó tekintetében is téves tehát Faragó József olvasata. – Valójában a mai Hármasfaluhoz tartozó Szentistvánról van szó, ott élt Faluvégi özvegy édesanyja, aki egyben gyámja is volt a marosvásárhelyi kollégiumban tanuló diáknak. Faragó József tévesen értelmezte Faluvégi családi viszonyait is: a „gy. anyja özvegy papné Sz. István" bejegyzésből (melyet „gyámanyja özv. papné Sz.Ivánon" formában „idéz") arra következtetett, hogy „e bejegyzés az apátlan-anyátlan ifjú új otthona felé mutat". (223.) Holott arról van szó, hogy református lelkész-apja ha-

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tonsággal elejthető a Faluvégi gyűjtötte *Szilágyi és Hagymási* származási helyeként, lévén hogy a gyűjtő nem csittszentiváni volt, s Mentovich Gyula naplójából azt is tudjuk, hogy a gyűjtőút során sem jártak ebben a faluban. Nem zárható viszont ki a Kis-Küküllő menti Szentistván, Faluvégi valódi lakhelye. Mentovich Gyula beszámol arról, hogy Makfalváról „Szentistvánra rándultam Faluvégivel", aki – elszakadva egy estére-éjszakára az utazó társaság többi tagjától – Mentovich Gyula társaságában hazalátogatott. Faluvéginek ez a kis különútja járhatott a ballada megtalálásának szerencséjével, de tulajdonképpen útvonaluk bármely más állomásáról feltételezhetjük a *Szilágyi és Hagymási* balladájának előbukkanását.

Talán-talán csak egy falu lehet nyomatékosabban „gyanúsítható": az udvarhelyszéki Oláhfalu, hol 1845-ben az akkor még diák Gyulai Pál rátalált a ballada egy töredékére. Mint utólag, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetében vallja Gyulai, „a Székelyföldön, Oláhfaluban én is hallottam e ballada nehány sornyi töredékét a korcsmában egy ittas öreg székelytől. Le is jegyeztem, de az útban elveszett. 1858–62-ig, mikor ismét Erdélyben laktam, sokat vadásztam e balladát, de nem tudtam nyomára akadni."[37] Mentovich Gyula útijegyzeteiből tudjuk, hogy Szabó Sámuel – csapata néhány tagjával – Oláhfaluban is megfordult. Mentovich azonban nem tartott velük, így Oláhfaluról semmi érdemleges nem került be naplójába.

Ha ragaszkodunk a kronológiához, Gyulai tájékoztató sorai nem befolyásolhatták Szabó Sámuelt és diákjait a ballada utáni nyomozásban, hiszen hat évvel az 1864-es gyűjtőexpedíció után láttak nyomdafestéket. Valójában azonban nincs kizárva, hogy Szabó Sámuel tudott Gyulainak erről a felfedezéséről[38], méghozzá magától Gyulaitól, hiszen a marosvásárhelyi tanár Arany Jánoshoz írott leveleiből egyértelműen az derül ki, hogy Szabó személyes, közeli ismeretségben-barátságban volt Gyulaival, s már a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetének megjelenése előtti időkből tudott Gyulai népballada-kutatásairól, s egyáltalán, népballada iránti

lála után Faluvégi Albert gyámja özvegyen maradt anyja lett, aki férje halála után Mezőcsávásról Szentistvánra költözött. Az anyakönyv bejegyzései egységesen „gy" betűvel jelölik, ha a diáknak apja helyett gyámja volt. A gy betű után a gyám nevét és társadalmi állását s lakhelyét írták; ha a gyám az anya volt, akkor név helyett csupán annyit írtak, hogy „gy. anyja". Egyébként Faluvégi esetében találunk olyan bejegyzést is – az 1860–61-es tanév második feléből, hogy a nyolcadik gimnáziumi osztályban tanuló diáknak „gyámja annya" (87. verso). L. *A marosvásárhelyi ev. ref. főtanodában a felsőbb tudományokat hallgató ifjak érdemsorozatának Jegyzőkönyve*. 1851–1870. ROL. MMI. Fond Colegiul reformat Tg. Mure°. Seria EB, nr. 47, 87. verso, 113v, 131v, 155v.

[37] Arany–Gyulai 1872. 557.

[38] Mint ahogy Kriza János is tudott róla: 1864. július 17-én Kriza sietve közli Gyulaival a *Szilágyi és Hagymási* szövegét, mert – mint írja – „ha jól emlékezem, erről nekem egykor szólott volt, hogy valakitől az első sorokat hallotta, s kiváncsi volt a többit is megkaphatni. Örvendek, ha ez talál lenni." Somogyi 1961. 517.

érdeklődéséről.[39] Mindezek ismeretében elképzelhetőnek tartom, hogy Szabó Sámuel céltudatosan kereste fel Oláhfalut *Szilágyi és Hagymási* balladájának felkutatása érdekében. Sajnos, nem tudható, hogy végül is Oláhfaluban talált-e rá Faluvégi Albert a balladára, vagy máshol, mint ahogy azt sem tudjuk ma már rekonstruálni, hogy Faluvégi Albert Szabóval tartott-e 1864. augusztus 4-én, vagy azokhoz a diáktársaihoz szegődött, akik – Mentovich elmondása szerint – miután „Szabóék" elmentek Oláhfaluba, magukban maradtak Homoródfürdőn, s „ennek okáért minden jót" ettek és ittak, „mi csak volt a vendéglőben".

Meg kell említenünk még két körülményt, melyek, közvetve ugyan, de ismételten amellett szólnak, hogy *Szilágyi és Hagymási* balladája nem kerülhetett elő Szabó Sámuel 1864-es székelyföldi gyűjtőútját megelőzően. A ballada szövegét Szabó Sámuel 1865 márciusában hozta nyilvánosságra Arany János Koszorújának harmadik évfolyamában.[40] Szabó e közleményével – mely a ballada kéziratos diáklapbeli „első közlését" két hétnyi késéssel követte, s záró darabja volt Szabó ötrészes, székely népköltemények bemutató sorozatának – tulajdonképpen Szabó Károly előző évi, a ballada csíki töredékét bemutató publikációjára reagált. „Népköltészetünk barátainak örömére – olvashatjuk Szabó Sámuel pár soros kísérő szövegében – elvégre megkerült, mint teljes egész, e rég kutatott, s Szabó Károly által a »Koszorú« tavalyi aug. 28-iki számában, Csíkből [sic!] került töredék gyanánt közlött becses népballada. A »két magyar úrfiakat« 30 évvel ezelőtt említé először Gegő, mint a Tatros partján hallottat, s általa leírt kivonatában is első hírnöke volt irodalmunkban a nép ajkán hullongó balladáknak. Azt hiszem, alig küldhetnék kedvesebb ajándékot népköltészetünk buzgó barátjának, e lapok szerkesztőjének."[41]

Ezek a sorok – valós tartalmukon túl – számunkra fontos, külön-információkat is hordoznak, jóllehet Szabó Sámuel sem azt nem árulja el, hogy hol és ki talált rá a balladára, sem azt, hogy mikor. E néhány sor kétséget kizáróan tanúsítja: Szabó Sámuelnek tudomása volt arról, hogy a „két magyar úrfiak" „rég kutatott", régóta keresett balladája a magyar szájhagyományozó költészetnek. S tekintettel arra, hogy – mai ismereteink szerint – az 1865-öt megelőző évtizedekben – Gegő Elek 1838-as híradása[42] óta – egyedül Gyulai Pál „vadászta" tudatosan a balladát (mert hiszen ő találta meg korábban egy töredékét, melyet azonban el is vesztett), bizonyított-

[39] Erre vallanak például Szabó Sámuel következő sorai: „Gyulainak azt izenem, hogy közelebbről kaptam egy gyönyörűséges szép Molnár Annát, mely az övét kiegészíti és homályos helyeit megfejti. Van nekem egy új Kádár Katám, csakhogy kissé prózai öltönyben. Hát Gyulafi Katalin milyen felséges!... nem foly-e a *nyálad utánok!... sat.*" Szabó Sámuel levele Arany Jánoshoz. Marosvásárhely, 1863. április 21. Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K. 513/474.

[40] F. Szabó 1863–1865.; 1865. I. félév 11. sz. (március 12) 257.

[41] Uo.

[42] Gegő 1838. 80–81.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nak látjuk azt is, hogy Szabó tudott Gyulai oláhfalusi felfedezéséről s az azt követő hiábavaló próbálkozásairól, hogy megtalálja a balladát. Mindezek tudatában Szabó Sámuel aligha késlekedett volna a ballada közlésével, ha korábban, mint 1864. július-augusztusa, birtokában lett volna *Szilágyi és Hagymási* balladájának.

Emellett szól egy másik – ugyancsak közvetett – bizonyíték is.

Mentovich Gyula gyűjtésével kapcsolatban utaltunk már arra, hogy Szabó Sámuel minden beérkezett népköltési gyűjteményről – még ha csupán egyetlen darabot tartalmazott is – név szerint, pontosan beszámolt az önképzőkör ülésein. Faluvégi nevével ilyen vonatkozásban egyszer találkozunk az önképzőköri jegyzőkönyvekben: marosvásárhelyi diákoskodása utolsó iskolai évének tavaszán nyújtott be népköltési gyűjtést az önképző társulat közös gyűjteményébe. Szabó Sámuel az 1864. május 28-i gyűlésen nyugtázta: „Elnök atyánkfia jelenti – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, hogy a szorgidő elején népköltészeti gyűjteményeket adtak be Faluvégi Albert, Kakasi Márton és Móga Lajos atyánkfiai, melyek közt legbecsesebbek a Kakasi által beadottak.”[43] Faluvégi gyűjtéséből két népdal meg is jelent a kéziratos diáklap 1864. április 6-i számában.[44] A jegyzőkönyvi bejegyzés summás értékítélete, amely nyilvánvalóan a Szabó Sámuel véleményét rögzítette, újólag arról győz meg, hogy *Szilágyi és Hagymási* balladája akkor nem volt a Faluvégi gyűjtötte népköltészeti szövegek között. Mert elképzelhetetlennek tartjuk, hogy ne a Faluvégi gyűjteményét minősítette volna Szabó Sámuel a „legbecsesebbnek”, ha benne találja a *Két magyar úrfiak* szövegét, még ha Kakasi Márton is egyebek mellett *Kőmíves Kelemenné* balladájával jelentkezett 1864 tavaszán.

Mindent összevetve, a felsorakoztatott adatok, érvek egybehangzóan azt a meggyőződésünket erősítik, hogy a *Két magyar úrfiak* balladáját Faluvégi Albert legkorábban 1864 nyarán, pontosabban az 1863–64-es tanév zárása után gyűjthette. E megállapítás után természetszerűen kínálkozik az 1864-es nyári gyűjtőút feltételezése, mint a ballada gyűjtésének legvalószínűbb időszaka. Kétséget kizáróan bizonyítani azonban nem áll módunkban, nemcsak azért, mert a gyűjtőút eseményeiről beszámoló Mentovich Gyula egy szóval sem említi a ballada megtalálásának tényét, hanem azért sem, mert nem tudjuk, mikor nyújtotta/küldte be Faluvégi Albert ezt a rendkívül becses „vadászzsákmányt” a marosvásárhelyi önképzőkörnek.

Elképzelhető, hogy az 1864 nyarán gyűjtött balladát Faluvégi Albert már közös vándorútjuk idején átadta Szabó Sámuelnek, arra való tekintettel, hogy ősztől ő már nem Marosvásárhelyen fog tanulni. Ezt a feltételezést azonban el kell vetnünk, mert teljességgel érthetetlen lenne, hogy a

[43] Jegyző- és Emlékkönyv 1857. 313.

[44] *Etéden a fűszál mind bánatra hajlik; Búval és bánattal élem világomat*. Közlemények 1864. 3. sz. 27–28.

birtokában lévő ballada közzétételével miért várt Szabó Sámuel több mint egy fél évet, miért csak a következő év tavaszán hozta nyilvánosságra a *Két magyar árfiak*at, mikor lehetősége lett volna arra, hogy Szabó Károly töredékes csíki változata után nyomban, vagy legalábbis hamarosan jelentkezzék a ballada első és azóta is egyetlen teljes szövegével.[45] Szabó késlekedését azzal sem lehet indokolni, hogy idő kellett kísérő tanulmánya megírására, hiszen alig néhány sornyi szöveg társul csupán a balladához. E néhány sorból annyi azonban mégis kiderül, hogy Szabó Sámuel küldeménye nem hevert hosszabb időt Arany János szerkesztői asztalfiókjában (úgy, ahogy ez egy korábbi írásával megesett), hiszen Szabó Károly közleményéről úgy beszél, mint a Koszorú „tavalyi" augusztus 28-i számában megjelent publikációról. Vagyis néhány sornyi magyarázó szövegét Szabó Sámuel 1865-ben vetette papírra s küldte be a balladával együtt a Koszorúnak.

Ilyen meggondolásból azt kell feltételeznünk, hogy Szabó Sámuelhez a ballada az 1864–65-ös iskolai év első félévében jutott el – méghozzá közvetett úton. Ha ugyanis Faluvégi Albert Szabó Sámuelnek vagy a marosvásárhelyi Református Kollégium önképzőkörének címezve küldi/nyújtja be a balladát, Szabó nyilvánosan nyugtázta volna a ballada beérkezését gyűjtőjének megnevezésével együtt. Ez azonban – a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – nem történt meg. Faluvégi Albert folklórgyűjtőként nem szerepel az 1864–65-ös iskolai év önképzőköri jegyzőkönyveiben. Magyarázatul még csak azt sem hozhatjuk fel, hogy Faluvégi ekkor már nem volt tagja a marosvásárhelyi diákok önképzőtársulatának, ezért nem szerepel neve a jegyzőkönyvekben. Találunk ugyanis példát arra, éppen az 1864–65-ös iskolai évből, hogy Nagyenyeden továbbtanuló vásárhelyi diák egykori tanárához juttatta el folklórgyűjtését, melyből aztán hamarosan mutatványdarabok jelentek meg a Közleményekben .[46]

[45] Az azonnali jelentkezést meggátolhatta az a tény, hogy a Szabó Károly-féle töredék éppen a marosvásárhelyi nagygyűlés idején jelent meg (1864. augusztus 28-án), akkor, amikor a kongresszuson való részvétel mellett Szabó a kiállítás megnyitásának előkészületeivel volt elfoglalva. Különben is, nem valószínű, hogy a Koszorú a nagygyűlés idejére eljutott volna marosvásárhelyi előfizetőihez. Maga Szabó Károly sem tudta még akkor, hogy a ballada megjelent. „A mint M.Vásárhelyről haza jöttem, kezembe akadván a Koszorú aug. 28-diki száma, látom benne a Szilágyi és Hagymási ó-székely ballada-töredéket" – kezdi Arany Jánosnak írott, 1864. szeptember 6-áról, Kolozsvárról keltezett levelét Szabó Károly. (MTA Könyvtára, Kézirattár. Jelzete: K. 513/463.) Balladafelfedezéséről azonban mégis frissiben értesülhetett a marosvásárhelyi tanár, mégpedig magától Szabó Károlytól, aki részt vett a nagygyűlés archeológiai szakosztályának munkálataiban, s akihez Szabó Sámuelt régi – még magyarországi magánnevelősködése idejéből származó – ismeretség fűzte.

[46] Pungur Gyula nagyenyedi teológusként küldött be két karácsonyi játékot. (Jegyzőkönyv 1864–1865. 13./50. pont; 33./120. pont; Közlemények 1865. 1. sz. (február 27.), 2. sz. (március 9.), 5. sz. (április 1.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Minden valószínűség szerint Faluvégi Albert is ezt az utat járta, másképpen nem hozhatta volna a marosvásárhelyi diáklap 1865-ös évfolyamának első, február 27-i száma a *Két magyar úrfiak*at.

De hogyan, mikor juttatta el Faluvégi a balladát a Szabó Sámuel vezette önképzőkörhöz? Konkrét bizonyíték hiányában ismét a hipotézis és a közvetett bizonyítás módszeréhez kell folyamodnunk.

Az 1864–65-ös tanév önképzőköri jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az 1864. szeptember 23. (az önképzőkör újraindulásának dátuma) és 1865. február 27. (a ballada diáklapbeli közlésének időpontja) közötti időszakban Szabó Sámuel öt alkalommal nyugtázta/jelentette folklórszövegek beérkezését: az 1864. október 15-i gyűlés jegyzőkönyve szerint „Elnök úr olvassa Pungur Gyula nagyenyedi teológus atyánkfiától érkezett »Betlehem« című népszokás leírását. A társulat örömmel és köszönettel fogadja." 1864. november 19-én Szabó Sámuel azt jelenti, hogy „Kolosvári Antal néhány népdalt, Aszalos György közmondásokat nyújtott be". Az 1865. január 14-én tartott önképzőköri ülésen „Elnök úr jelenti – olvashatjuk a jegyzőkönyvben –, hogy e szorgidőn jött be Pungur Gyulától »Karácsoni csillag« cím alatt népszokás-gyűjtemény; Benkő Lajostól névnapi köszöntő; Jánosi Pétertől népballada; Mentovich Gyulától viszont népballada; Székely Elektől népszokás-gyűjtemény. Örömmel fogadtattak s egyszersmind tudásul vétettek." Az 1865. február 19-i gyűlésen Szabó Sámuel arról tudósítja a köri tagokat, hogy „Kakasi Márton és májai lelkész tiszt. Péterfi Lajos a[tyánk]fiai nehány népdalt nyújtottak be"; egy héttel később pedig, az 1865. február 25-i gyűlésről az kerül jegyzőkönyvbe, hogy „Lukácsfi [sic!] Aurél két románcot, Jánosi Péter pedig nehány érdekes népköltemény t nyújtott be, mely utóbbiból egy pár felolvastatván, tetszéssel fogadtattak."[47]

Részünkről legalább hasonló „tetszéssel fogadtatik" a jegyzőkönyv vezetőjének pontos-gondos tudósítása a beadott népköltészeti szövegek műfaji megoszlásáról, mert így számszerűen meghatározható, hogy a vizsgált időszakban más műfajú folklórszövegek mellett két balladával és két románccal gyarapodott a marosvásárhelyi diákok közös gyűjteménye. A Közlemények 1865-ös évfolyamából pedig az is kiderül, hogy Jánosi Péter egy *Kádár Kata*-balladával örvendeztette meg Szabó Sámuelt, Lukácsffy Aurél gyűjtéséből pedig a *Három árva* balladáját és egy régies rabéneket titulálhatott Szabó Sámuel románcnak.

A másik ballada gyűjtőjeként Mentovich Gyulát nevezi meg a jegyzőkönyv, de – amint már korábban elmondtuk – Mentovich neve alatt ballada nem jelent meg sem a kéziratos diáklapban, sem máshol. Ott találjuk ellenben a Közlemények 1865-ös első számában a *Két magyar úrfiak*at,

[47] Jegyzőkönyv 1864–1865. 13./50. pont; 21. /73.; 33./120.; 38./137.; 40./150. sz.

melynek „közlő”-jeként (vagyis gyűjtőjeként) Faluvégi Albert szerepel, akinek viszont a jegyzőkönyvekben hiába kereshetjük a nevét.

Ha nem Szabó Sámuelről volna szó, elképzelhetőnek tartanám, hogy a Mentovich másolta *Rákóczi búcsúénekét* nyugtázta balladaként 1865. január 14-én, annál is inkább, mert a kuruc kori ének is rövidesen helyet kapott a kéziratos diáklap 1865-ös évfolyamában. Szabó Sámuel esetében azonban – aki még a *Három árvát* sem tekintette balladának, csak románcnak – ez kizárt dolog. Róla aligha feltételezhető, hogy névtelen irodalmi alkotást népköltészeti adatként kezeljen, s ráadásul még a műfaji meghatározás tekintetében is akkorát tévedjen. Azt viszont lehetségesnek tartom, hogy Faluvégi Albert Mentovich Gyulához juttatta el a balladát, hogy továbbítsa Szabó Sámuelnek. Ez utóbbi pedig félreértette Mentovich Gyula közvetítő szerepét, s a köri ülésen magát a tényt jelentette: kapott Mentovichtól egy balladát.[48] Amikor aztán sor került a *Két magyar úrfiak* közlésére, nyilván igazi gyűjtőjének nevével hozták „nyilvánosságra” a Közlemények 1865-ben szokatlanul korán – február 27-én – megjelenő első számában.

Mentovich Gyula közvetítő szerepét gyaníthatjuk amiatt is, hogy – mint láttuk – az 1864-es nyári gyűjtéséből (a *Rákóczi búcsúénekét* kivéve, mely azonban nem minősülhetett folklóralkotásnak) Mentovich semmit sem adott be a közös gyűjteménybe. Jogosan merülhet fel tehát a kérdés: miért tett volna kivételt azzal az egy balladával – már ha ő volt a gyűjtője –, s miért csak 1865 elején nyújtotta be az önképzőtársulat vezetőjének, ha 1864 nyarán gyűjtötte?

Az események kronológiája ugyancsak azt a gondolatot sugalmazza, hogy Mentovich a Faluvégi gyűjtésével jelentkezett 1865 elején. Ha összevetjük a folklórszövegek beérkezését jelző jegyzőkönyvi bejegyzéseket a Közlemények 1865-ös évfolyamában megjelent népköltészeti alkotások közlésének időrendi egymásutánjával, egyértelműen az derül ki, hogy a kéziratos diáklap folklórpublikációi nagyjából követték a beérkezés sorrendjét, legfennebb a kimagaslóan fontos darabok élveztek valamelyes prioritást: Így „jelent meg” a Pungur Gyula gyűjtötte betlehemes játék mellett mindjárt az első számban a *Két magyar úrfiak*; a második szám folklóranyagot nem hozott, abban közölte viszont Mentovich Gyula *Rákóczi búcsúénekét*; a március 18-i harmadik szám a *Kádár Kata* Jánosi Péter-féle változata mellett mutatványt közölt Székely Elek népszokás- és hiedelem-gyűjteményéből, a március 25-ről keltezett negyedik szám Jánosi Péter népdalgyűjtése és Székely Elek kincsmondája mellett Pungur Gyula

[48] Ilyen gyanút ébreszthet a Jegyzőkönyv egy szokatlan megfogalmazása is: „szorgidőn jött be... Jánosi Pétertől népballada, Mentovich Gyulától viszont népballada”. A „viszont” szó lehet, sőt, valószínű, hogy a „szintén”, „hasonlóképpen”, „ismét” helyett áll, de önkéntelenül felvetődik a kérdés: nem volt-e valami olyan – ’közvetítő’, ’továbbító’ – jelentése is a szónak, mint amilyent a „viszonteladó” kifejezésből kikövetkeztethetünk.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Csillagjelentés címen beküldött másik karácsonyi játékleírását hozta, s csak ezek után következtek, az ötödik és hatodik számban (április 1. és április 30-i dátumon) a Lukácsffy Aurél gyűjtötte darabok, majd a május 16-i, nyolcadik számban Jánosi Péter újabb gyűjtéséből néhány népdal.

Mindezeket figyelembe véve megismételjük feltevésünket: az 1865. január 14-i önképzőköri ülésen Szabó Sámuel valószínű, hogy a Faluvégi gyűjtötte *Két magyar úrfiak* beérkezését nyugtázta Mentovich Gyula gyűjtéseként.

Nyomban hozzá kell azonban tennünk, hogyha el is fogadjuk ezt a feltevést, további feltételezett eshetőségekkel kell számolnunk. Azzal például, hogy Faluvégi esetleg Mentovich Gyulával együtt talált rá a balladára, s ezért jutott a *Két magyar úrfiak* szövege Mentovich útján az önképzőköri gyűjteménybe. Ennek a feltevésnek némi hátszelet az a – már említett – tény ad, hogy 1864. július 21-én Faluvégi Albert Mentovich Gyula társaságában látogatott haza Szentistvánra. A hathetes gyűjtőútnak volt tehát egy olyan momentuma, mikor bizonyíthatóan csak ők ketten és együtt jártak egy faluban, ahol Faluvégi mozgott ugyan otthonosan, ő ismerte a terepet, a közösséget, de a ballada közös „szerzemény" volt. E feltevés cáfolatául azonban menten felágaskodik a kérdés: ha mindez így történt, miért késlekedett Mentovich Gyula a ballada benyújtásával 1865 elejéig?

A késlekedés másfajta gyanút is ébreszthet a feltevések hálójában vergődő kutakodóban: azt, hogy Faluvégi Albert a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtő mozgalmától és Szabó gyűjtőútjától függetlenül (de nyilvánvalóan azok hatására) jegyezte le valahol a balladát az 1864–65-ös iskolai év első félévében, enyedi teológushallgatóként, s a karácsonyi szünidő alatt juttatta el Mentovich Gyula útján Szabó Sámuelhez. A balladára azonban ez esetben is valahol a Székelyföldön talált rá, mert mind az önképzőköri diáklapban, mind a Koszorúban „ószékely" népballadaként került bemutatásra a *Két magyar úrfiak* szövege.

A székelyföldi eredet kapcsán újólag Faluvégi Albert állandó lakhelyére, Szentistvánra terelődik a gyanú, de végső soron bármelyik református székely falu számításba jöhet, hiszen Faluvégit elsőéves teológusként biztos, hogy elküldték legációba 1864 karácsonyán, s esetleg ennek az útjának köszönhetjük a ritka balladát.

Kérdések, érvek és ellenérvek, feltételezések és cáfolatok torlódnak-örvénylenek a *Két magyar úrfiak* balladája körül. A feltételezéseket, kikövetkeztetéseket éppúgy nem áll módunkban bizonyítani, mint cáfolatukat igazolni. Hacsak valamilyen véletlen szerencse folytán nem kerülnek elő újabb korabeli dokumentumok – például Szabó Sámuel naplója vagy útitársai valamelyikének a gyűjtőútra vonatkozó feljegyzései. Mentovich Gyula néhány utalásából ugyanis arra következtethetünk, hogy úti élményeit nem csak ő jegyezgette fel: mind Szabó Sámuel, mind pedig a vele tartó diákok vezettek útinaplót, melyet pihenő napjaikon vagy kényszerű

veszteglésеik idején írtak – meglehet, hogy Szabó Sámuel kifejezett óhajára –, s ugyancsak ilyen alkalmakkor olvastak össze, beszéltek meg. Nagy kár, hogy ez idáig egyikük feljegyzései sem kerültek elő.

Különösen a Szabó Sámuel naplójának elkallódását sajnálhatjuk, mert a kongresszus munkálatairól beszámoló tudósítók egybehangzóan nagy elismeréssel beszélnek nem csak az augusztus 31-én megnyílt kiállítás székely háziipari részlegéről, de arról az előadásról is, melyet Szabó *A tárlati iparcikkekről* címen tartott az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztály szeptember elsejei szakgyűlésén, valamint Szabó „szóbeli értekezéséről", melyben székelyföldi gyűjtőútjáról számolt be a gazdászati, állatgyógyászati és műipari szakosztály ugyancsak szeptember elsejei ülésén[49], s melynek keretében, a hitelesség érdekében, útinaplójából is olvasott fel részleteket.

A termény- és iparkiállítás egészéről számot adó Tisza László, az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke egyértelműen a kiállítás legsikeresebb részeként értékeli a székely iparkiállítást, melyről így ír a nagygyűlés után négy hónappal: „A kiállítás rendezésével rendkívüli érdemet szerzett magának m.-vásárhelyi főiskolai tanár, Szabó Sámuel úr, ki úgy tudom, a város által segélyezve, nehány tanulóval előlegesen bejárta csaknem az egész Székelyföldet. A nép ottani ipara készítményeit, nemcsak, de a nép életmódja, életrevalósága, vagyonossága körüli statisztikai adatokat is a legszigorúbb nyomozás s helyszíni vizsgálat alapján szerzé össze, kifáradhatatlan buzgalom s nagy szakavatottsággal, úgy, hogy ez útját tárgyazó jelentése székely népismei s mívelődéstörténeti szempontból irodalmunk egy jeles gyöngyének lesz bizonyosan nevezhető, még annak – a körülmények igényelte – megcsonkítása után is. Képviselve is volt, az ő érdeméből, e tárlaton a jeles székely házi szőttek-, szalmakalapokon elkezdve minden, az utolsó cseberig, s a korondi cigány-fonta kosarakig. Királyhágón túli kedves vendégeink nagy mértékben meggyőződvén a székely faj életrevalóságáról, csak azt sajnálták főként, hogy a kiállított tárgyak közt oly kevés eladó volt, mit honn maradt kedveseiknek emlékül vihettek volna."[50]

A háziipar termékei mellett a kiállítás rendezőbizottságának figyelme kiterjedt a gazdasági eszközök bemutatására is. „A tárlat helyiségeit nem hagyhatom el anélkül – írja jelentésében Tisza László –, hogy pár szóban bár ne említsem meg [...] azon néhány gazd. eszközt is, melyek a b. Bánffy Dániel háza, mint a kiállítás helyisége kapujában s udvarán voltak láthatók, u. m. sódaráló Véghtől, s Medgyesről való vasekék, szecskavágók, stb., mik közt nagyon feltűnt Bereczky Sándor tagtársunknak a tisztelt választmány előtt már ismeretes jeles könnyű váltó ekéje, mely egy rajta most közelebb tett változtatás után, nézetem szerint már elérte a tőle kitelhető tökélyt, s a vele egy osztályú ekékkel ezután tartósság szempontjá-

[49] Napi Közlöny 1864. 7. sz. 29.
[50] Tisza 1865. 38–39.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ból is kiállhatandja a versenyt."[51] Más forrásból arról is tudomást szerezhetünk, hogy a város tulajdonában lévő, nagyajtai Vég Antal által előállított ekét – mely ugyancsak szerepelt a tárlaton – a gazdasági egylet kölcsönkérte a várostól alaposabb tanulmányozás végett, mert a nagygyűlés ideje alatt az idő rövidsége miatt ezt nem tudták megtenni.[52] Valószínű, ugyanerről a munkaeszközről beszélnek az újságtudósítások is, mikor a kiállítás „egy jelesen összeállított faeké"-jéről tesznek említést, „melyről a gazdasági szakosztály azt határozta, hogy az egyletnek [az Erdélyi Gazdasági Egyletnek] adassék át megismerés s megismertetés végett, ami elfogadtatván, az átszállítást a város magára vállalta."[53]

Szabó Sámuel kiállításának és hozzá kapcsolódó előadásának sikerét az is jelzi, hogy még a kongresszus bezárása előtt megszületett az ajánlás és azt követően a határozat arra nézve, hogy „a gonddal összeállított" értekezés nyomtatásban is megjelenjék.[54] A gazdasági, állatgyógyászati és műtani szakosztály 1864. szeptember elsején tartott gyűlésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy „Elnök úr azon előterjesztésére, melyek a tartott értekezések közül a nagygyűlésnek felajánlandók az évkönyvbeni kinyomatás végett" a szakosztály elsőként ajánlotta „Szabó Samu tanár tárlati értekezését ország és népisme tekintetéből" – azt az értekezést, melyet a jegyzőkönyv szerint aznap tartott „székelyföldi utazásának eredményeiről ipari és gazdászati tekintetben" e szakosztályban.[55] Az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztály ugyancsak 1864. szeptember elsején tartott harmadik szakgyűlésének jegyzőkönyvében pedig az áll, hogy „Szabó Samu úr értekezik a tárlati iparcikkekről. Értekező előadja ezen ipartárlatnak keletkezése és összeállítása módját a székely nemzet munka- és ipartehetsége és képességére vonatkozólag. Jelentése köztetszéssel fogadtatván, abban lőn megállapodás, miszerint annak 500 példánybani kinyomatása, s azoknak a tagok közötti kiosztására az erdélyi gazdasági egyesület tisztelettel szóllíttassék fel."[56] A szakosztályi határozatokat a kongresszus szeptember másodikán tartott záró közgyűlése is megerősítette: „A föld- és ásványtani szakgyűlés indítványára elfogadtatott – összegez a Napi Közlöny –, hogy tanár Szabó Sámuel által kidolgozott jelentés az ipartárlatról, mint becses adalék Erdély ipartörténelméhez, kinyomatás végett egész terjedelemben ajánltassék az erdélyi gazdászati egyesületnek, rövid kivonatban pedig az évkönyvben közöltessék."[57]

[51] Tisza 1865. 40.
[52] Szabó József 1865. 75.
[53] Nagy 1864.
[54] Napi Közlöny 1864. 7. sz. (szeptember 3.), 29, 30.
[55] Szabó József 1865. 76, 75.
[56] Uö. 1865. 71.
[57] Napi Közlöny 7. sz. (szept. 3.), 30.

Az Erdélyi Gazdasági Egylet hajlandónak is mutatkozott „tanár Szabó Sámuel úr székelyföldi útleírását" kiadni, jóllehet „ezen igen jeles műnek" [...] „nagy része műipari és népismei tárgyalásokból állván" „tárgyát csak részben tarthatja gazdaságinak" – vagyis az Egyletet közvetlenül érdeklőnek.[58] Ennek ellenére „semmit elmulatni nem fogunk – szögezi le a Gazdasági Egylet alelnöke 1864 decemberében –, hogy ha Szabó úr e jeles művet teljesen sajtó alá rendezve a nagygyűlés határozata szerint választmányunknak beküldi (mi mindeddig nem történt), ezen irodalmunknak oly szegény ágát gazdagító derék dolgozat megjelenését egy- vagy más úton biztosítsuk."[59] Sajnos, az értekezés sem a következő évben, sem később nem jelent meg, s úgy tűnik, nem a Gazdasági Egyleten múlott megjelentetése. Feltehetően Szabó Sámuel nem nyújtotta be kéziratát nyomdakész állapotban. A nagygyűlés évkönyvében[60] is hiába keressük Szabó Sámuel értekezését vagy annak kivonatos formáját; valószínű, hogy a szabadon tartott előadás írott változatát Szabó utólag nem készítette el.

Mi volt, mi lehetett az oka Szabó Sámuel csendes kihátrálásának? Semmi biztosat nem tudunk. Találgatásokra hagyatkozva csak tapogatózunk a sötétben. Feltételezzük, hogy a nagygyűlés végeztével számára többé már nem jelentett szellemi kihívást a felvetett kérdések további taglalása, s szellemi torna híján már nem volt kedve ahhoz, hogy előadásának szövegét véglegesítse és nyomásra előkészítse. De lehetséges magyarázatul kínálkoznak – másfél század távlatából – azok a megtorpanások, azok az érthetetlen elbizonytalanodások is, melyek végigkísérték Szabó Sámuelt pályáján, s amelyek egy sor félbemaradt munkát, egy sor remek kezdeményezés csendes kimúlását eredményezték. Nagy lendülettel s kitűnő eredménnyel szervezte, irányította a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtő mozgalmát, a gyűjtött anyaggal mihamarább nyilvánosság elé akart lépni – semmi sem lett belőle, még a gyűjtemény is elkallódott. Elkészítette a marosvásárhelyi Református Kollégium történetét – a kortársak visszaemlékezése szerint kiváló munkát végzett –, de tanulmánya nyomdakész változatát soha sem tudták kivájni tőle. Felfedezte a *Székelyudvarhelyi Kódex*et, sajtó alá rendezte a szöveg betűhű másolatát, de hozzá a bevezető tanulmányt, jegyzetapparátust soha sem készítette el – mások fejezték be. És folytathatjuk a sort az 1864-es kiállítással: az ő ötlete volt a termény- és háziipari kiállítás megrendezése, nagy gonddal utánajárt, összehozta a kiállítást, sikeresen bemutatta, feltárta tanulságait, s aztán előadása megszerkesztett változatával örökre adós maradt. Lehet, hogy maximalista volt, s ez gátolta abban, hogy munkáit kiadja a kezéből, de az is lehet, hogy túlságosan aggályos és kritikus volt önmagával szemben, s emiatt

[58] Tisza 1864. 46.
[59] Uo. 1864. 46–47.
[60] Szabó József 1865.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

szánta rá magát olyan nehezen szellemi produktumainak nyilvánosságra hozására.

De az is lehet, hogy méltatlan támadások érték, s azok befolyásolták abban, hogy hátat fordítson addigi eredményeinek, veszendőbe hagyjon szívós munkával megteremtett értékeket. Az 1864-es kiállítás kapcsán, például, volt része ez utóbbiból is: egy kóródszentmártoni látogató, aki harmadmagával késve érkezett a kiállítás megtekintésére, populista felhangoktól sem mentes újságcikkben panaszolta el sérelmét, azt, hogy Szabó Sámuel kiutasította a kiállítás termeiből.[61] A cikkíró ugyan csak „Sz. tanár"-ként emlegeti az őt kiutasítót, Szabó azonban – válaszcikkében – maga oldja fel a rövidítést: tudatja a szerkesztővel, hogy ő az az „Sz. tanár", akit a kóródszentmártoni levelező „megdicsérni szíveskedett", mert kötelességét teljesítette. „Mindaz, mit Andrási úr rólam ír – nyilatkozta Szabó Sámuel – szóról szóra igaz, azon csekély hozzátétellel, hogy a marosvásárhelyi tárlat szeptember 2-kán a természetvizsgálók gyűlésének végeztével bezáratott, s így szeptember 3-kán délután, midőn Andrási úr minket látogatásával szerencséltetett, s midőn én és segédeim éppen az összerakással, csomagolással lettünk volna elfoglalva, már nem volt nyitva a közönség számára.

Tudom én azt – folytatja a megtámadott – hogy közkötelesség teljesítése közben beleütközik néha az ember egynek-másnak »önérzetébe, tudásvágyába« stb., de aki ilyenkor mindenkinek kedvébe akar járni, semmit sem végezhet jól. Éppen ezért biztosíthatom Andrási urat, hogy máskor is hasonló körülmények közt éppen azt fogom tenni, amit tettem. Ha rosszul esik valakinek, nem tehetek róla."[62]

Szabó Sámuel higgadt, de céltudatos mondatai nem zárták le a vitát. A kihívó *Viszontnyilatkozat*ában demagóg retorikával próbálta a maga álláspontját védeni. A tények igazságával szemben azonban csak silány személyeskedésre futotta a munníciójából.[63] Nem tudhatjuk, hogy Szabó Sámuel miként viselte el az ilyenfajta alpári támadásokat, azt azonban elképzelhetőnek tartjuk, hogy ügyszeretete csorbult, munkakedve lanyhult az ehhez hasonló „dicséretek" nyomán, s elkedvetlenedve hagyott fel előadása végleges szövegének kimunkálásával és nyomdakészre pallérozásával.

[61] Andrási 1864a.

[62] Szabó Sámuel 1864a. – Szabó Sámuel azt még csak nem is említi válaszában, hogy a kiállítás augusztus 31. és szeptember 2. között – vagyis nyitvatartási ideje alatt – sem volt a nagyközönség számára állandóan látogatható. Csak bizonyos órákban nézhették meg kívülállók, a szervezőbizottság a kongresszus résztvevői számára tartotta fenn a látogatási idő java részét. L. Napi Közlöny, 4. sz. (aug. 31.) 20.

[63] Andrási 1864b.

Szabó tárlatot bemutató előadásának és naplójának hiányában csak a kongresszus ideje alatt megjelenő Napi Közlöny tájékoztatásaiból, a nagygyűlés munkálatait megörökítő, utóbb publikált iratokból (szakosztályi jegyzőkönyvek, Tisza László Erdélyi Gazdasági Egyletnek tett jelentése), illetve a korabeli sajtóban közölt elismerő, de szűkszavú tudósításokból rajzolhatunk magunknak valamelyes képet magáról a kiállításról és a hozzá kapcsolódó értekezésről (vagy értekezésekről?). Nyomban előre kell bocsátanunk azonban, hogy mindezek a források együttvéve is nagyon kevés információt örökítettek ránk, s az a kevés is nagyon ködös és hézagos. Belőlük még az sem derül ki egyértelműen, hogy Szabó Sámuel két különböző értekezéssel szerepelt-e, vagy egy és ugyanazzal – a más-más szakosztályban –, de ugyanazon a napon tartott előadásai során. Az ásvány-, föld-, vegy- és természettani szakosztályban[64] – ha átírjuk a korabeli jegyzőkönyv nyakatekert fogalmazását mai nyelvhasználatunknak megfelelően – a tárlati iparcikkekről értekezett, a kiállítás létrejöttének módjáról és körülményeiről beszélt, s arról, hogy a székelységnek milyen munkalehetőségei és jövedelemforrásai vannak és lehetnek háziiparából.[65] A gazdasági szakosztályban – ugyancsak a jegyzőkönyvi bejegyzést véve alapul – Szabó Sámuel „székelyföldi utazásának eredményeiről" értekezett „ipari és gazdászati tekintetben".[66] Ugyanerről az előadásról a Napi Közlöny hetedik száma azt is elárulja, hogy „Szabó Samu tanár székelyföldi kirándulásáról" tartott „szóbeli értekezést".[67] A gazdasági szakosztály gyűlésein elnöklő Tisza László pedig úgy emlékezik négy hónap távlatából Szabónak erre a szereplésére, hogy „Tanár Szabó úr volt szíves nehány, a gazdászatot egyenesen érdeklő lapot felolvasni jeles útinaplójából".[68] Mindezeket fontolóra véve, legvalószínűbbnek tűnik az, hogy a gazdasági szakosztály szeptember elsejei ülésén Szabó csak egy rögtönzött szabadelőadással szerepelt, melyen a „gazdászatot egyenesen érdeklő" részleteket olvasott fel útinaplójából. Igazi, „gonddal összeállított"[69] értekezését *A tárlati iparcikkekről* címen az ugyanaznap tartott természettudományi szakosztály ülésén terjesztette elő.

A Szabó Sámuel kétszeri szereplésével kapcsolatos pontatlanságok következtében kételyek merülnek fel az értekezés kiadására tett javaslat és határozat tekintetében is. A források idevonatkozó adatait szembesítve ismételten az a benyomásunk támad, mintha két értekezés kiadásáról született volna javaslat, mintha más értekezést akartak volna a Gazdasági Egylet támogatásával kiadni és mást a nagygyűlés évkönyvében, s végül,

[64] A továbbiakban: természettudományi szakosztály.
[65] Szabó József 1865. 71.
[66] Uö. 1865. 75.
[67] Napi Közlöny 1864. 29.
[68] Tisza 1865. 41.
[69] Napi Közlöny 1864. 29.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

mintha a szakgyűlési határozatokkal némiképp ellentétben álló döntés született volna a kongresszus záró közgyűlésén.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a szeptember elsejei természettudományi szakgyűlésen abban állapodtak meg, hogy „az erdélyi gazdasági egyesület tisztelettel szólíttassék fel" Szabó Sámuel tárlati iparcikkekről tett s „köztetszéssel" fogadott jelentésének „500 példánybani kinyomatása, s azoknak a tagok közötti kiosztására".[70] Ugyanerről számol be a Napi Közlöny is: a szeptember elsején tartott természettudományi szakgyűlés – olvashatjuk a 7. számban – „ajánlja" Szabó Sámuel „gonddal összeállított értekezését a gazdasági egylet költségén 500 példányban kinyomatni s a tagok közt még a jövő évi gyűlés előtt kiosztani."[71] A szeptember elsejei gazdasági szakgyűlés jegyzőkönyvéből viszont arról értesülünk, hogy az ebben a szakosztályban tartott értekezések közül – más előadások mellett – „Szabó Samu tanár tárlati értekezését" is felajánlja a szakosztály a nagygyűlésnek „évkönyvbeni kinyomatás végett".[72] Vagyis: az Erdélyi Gazdasági Egyletet a természettudományi szakosztály javaslata alapján kérték fel Szabó Sámuel e szakosztályban tartott értekezésének kinyomtatására, a gazdasági szekció viszont, melynek üléseit – mellesleg – az Erdélyi Gazdasági Egylet alelnöke vezette, az ott elhangzott Szabó-értekezést a nagygyűlés évkönyvének ajánlja fel megjelentetésre. Végül, mindezek után és mindezek ismeretében születik meg a záró közgyűlés határozata, mely szerint a természettudományi osztály szakgyűlésének indítványára „elfogadtatott, hogy tanár Szabó Sámuel által kidolgozott jelentés az ipartárlatról, mint becses adalék Erdély ipartörténelméhez, kinyomatás végett egész terjedelemben ajánltassék az erdélyi gazdászati egyesületnek, rövid kivonatban pedig az évkönyvben közöltessék."[73] Itt tehát egyértelműen a természettudományi szakgyűlésen előterjesztett, „gonddal összeállított" Szabó-értekezésről, s annak kivonatos, vázlatos formájáról van szó.

Végső soron azonban, Szabó értekezésének hiányában ma már fölösleges az okoskodás, hogy kinek kellett volna gondoskodnia annak kinyomtatásáról. Hacsak azért nem válik fontossá ez a kérdés, mert általa esetleg következtethetünk Szabó Sámuel értekezésének a tartalmára. A korabeli források szűkszavúsága, homályossága ugyanis fokozott mértékben jellemző Szabó Sámuel tárlatot bemutató előadását illetően. A záró közgyűlés határozatából csupán annyit tudunk meg róla, hogy kiadását azért szorgalmazták, mert „becses adalék Erdély ipartörténelméhez". A szekcióülések jegyzőkönyvi feljegyzéséből pedig arra következtethetünk, hogy Szabó a „tárlati iparcikkekről" előterjesztett előadásában a kiállítás összehozásának módjáról beszélve „a székely nemzet munka- és ipartehetsége

[70] Szabó József 1865. 71.
[71] Napi Közlöny 1864. 29.
[72] Szabó József 1865. 76.
[73] Napi Közlöny 1864. 30.

és képességére vonatkozólag" tárt fel adatokat.[74] Valamivel többet árul el Tisza László jelentése, aki a kiállításról és a hozzá kapcsolódó előadásról szólva elmondja, hogy Szabó a Székelyföldet bejárva nemcsak „a nép ottani ipara készítményeit" gyűjtötte össze, de „a nép életmódja, életrevalósága, vagyonossága körüli statisztikai adatokat is a legszigorúbb nyomozás, s helyszíni vizsgálat alapján szerzé össze."[75] Vagyis igyekezett megismerni és feltárni a Székelyföld természeti-gazdasági adottságait, a székely nép életmódjának sajátosságait, értékeit, s az ezekből fakadó élet- és munkalehetőségeket. A kiállítás a székelyföldi háziipar termékeit mutatta be: szőtteseket, cserép- és faedényeket, a szalma- és vesszőfonás darabjait, munkaeszközöket, vagyis azt a tárgyi világot, mely – egyrészt – az önellátó székely falu képét idézte meg, másrészt pedig a Székelyföld népének munka- és kereseti lehetőségeire utalt. A székelyföldi gyűjtőútjáról beszámoló és a kiállítást bemutató Szabó Sámuel előadásából pedig a kongresszus résztvevői képet alkothattak a székely falvak népének életmódjáról, vagyonosságáról, jövedelemforrásáról és életvitelének buktatóiról. Ilyen összefüggésben válnak érthetővé és jelentésessé Mentovich Gyula hevenyészett, félmondatos-félszavas bejegyzései jegyzetfüzetének utolsó lapjaira („Kereket 150 készít eladni; 1 forintot ér egy kerék; ekekészítő Jánosi; 1 nap alatt 1-et készít egy ember; esztendő alatt 6000; Hamuzsír Parajd; havasi hamu 10–12 kr., a házi 6, egy mázsa hamzs. 20 magy. frnt; Etéd szalmakalap; Egy kévéből két kalapot, ha keveset hány el), melyek arról adnak hírt, hogy Szabó Sámuel gondosan utánajárt a falusi mesteremberek termelőtevékenységének, munkakapacitásának, nyersanyag-szükségletének, kereseti lehetőségének, s ezek ismeretében vázolta a székely háziipar helyzetét a tárlati iparcikkekről tartott előadásában.

Egy elejtett megjegyzésből arra is fény derül, hogy Szabó Sámuel nem csak a háziipar termékeire figyelt, de a székelyföldi céhek termelését is nyomon követte, a céhek gazdasági szerepével is foglalkozott. A kiállításról írott jelentését Tisza László azzal zárja, hogy „Végre nem hagyhatom említetlen a kiállítást rendező bizottmánynak egy kemény, de nézetem szerint az illetők önzése által méltán kiérdemelt büntetését. A székely ipartermékek közt egy helyre ugyanis ki volt akasztva egy papírtábla, melyen a tárlat látogatói nem kis mulatságára nagy betűkkel írva ez volt olvasandó: »Helye azon kalapnak, melyet az udvarhelyi kalapos céh megtagadott.«"[76]

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy Szabó Sámuel gazdasági, gazdaságossági szempontokra is figyelve járta be a székely településeket, gyűjtőútja során nemcsak tárgyakat gyűjtött a kiállítás számára, hanem pontos adatokat is arra nézve, hogy milyen gazdasági lehetőségei, kereseti

[74] Szabó József 1865. 71.
[75] Tisza 1865. 38.
[76] Uo. 40.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

forrásai vannak e települések lakóinak. Ilyen irányú vizsgálódásaival Szabó kérdőívének szellemében járt el, s egyúttal a kiegyezés után meghirdetett új ipartörvény (1872) iparteremtő-gazdaságfejlesztő programjának elgondolásait előlegezte meg.

Mindezek ismeretében érthetővé válik, hogy miért az Erdélyi Gazdasági Egyletet kérték fel Szabó értekezésének közreadására, s miért volt hajlandó a Gazdasági Egylet e felkérésnek eleget tenni.

Volt azonban a Gazdasági Egyletnek – pontosabban az egylet alelnökének – bizonyos fenntartása is Szabó Sámuel értekezésével kapcsolatban. Az Erdélyi Gazdasági Egylet választmányához beterjesztett beszámolójában Tisza László előrebocsátja, hogy a kongresszus munkálataiból jelentése csak „a kiállítással, s főként a gazdasági szakosztály működésével foglalkozand, *s elsővel is főként annyiban, mennyire ez egyletünket érdekelheti*."[77] [kiemelés tőlem: O. K.] Ezek után mondja el a kiállítás székely háziipari részlegéről a korábban idézetteket, majd jelentéséhez rövid kiegészítést csatol, melyben a Szabó-értekezés kiadása körül felmerülő esetleges kifogásokat szeretné megelőzni. „Mielőtt befejezném a magyarhoni orvosok és természetvizsgálóknak m.-vásárhelyi nagygyűléséről tett jelentésemet – olvashatjuk a jelentés végén –, meg kell még említenem azt, hogy az utolsó nagygyűlés elhatározta, miszerint maga a kellő összegről evégre rendelkezni képes nem lévén, erd. gazd. egyletünk kéressék meg, hogy tanár Szabó Sámuel úr székelyföldi útleírását adassa ki. Mely határozatra alólírt kötelesnek tartotta előre kinyilatkoztatni, nehogy mások későbbi hasonló nyilatkozatai a gyűlés tagjait meglepjék, hogy *ezen jeles műnek tárgyát csak részben tarthatja gazdaságinak, egyletünket egyenesen érdeklőnek, nagy része műipari s népismei tárgyalásokból állván*; [kiemelés tőlem: O. K.] kifejezte azonban azt is, hogy bár hihetően e nézetét gazd. egyleti választmányunk nagy része osztandja, azért semmit elmulatni nem fogunk, hogy ha Szabó úr e jeles művet teljesen sajtó alá rendezve, a nagygyűlés határozata szerint választmányunknak beküldendi (mi mindeddig nem történt), ezen irodalmunknak oly szegény ágát gazdagító derék dolgozat megjelenését egy- vagy más úton biztosítsuk. – Ezennel teljes tisztelettel kérem is a választmányt, méltóztassék ez ügyet jelentésem nyomán bölcs tanácskozása tárgyává tévén, addig is, míg a mű kiterjedéséből a kiállítására kellő költség pontosan kiszámítható lenne, oly határozatot hozni, mely kétségtelenné tegye a nagygyűlés megbizásának teljesítésérei készségünket, hajlamunkat, s fejezze ki e jeles útleírás megjelenésének irodalmi szükségességét." [78]

Tisza László soraiból világosan kitűnik, hogy Szabó Sámuel – értekezése nagy részében – „műipari és népismei" szempontból taglalta gyűjtőútja tapasztalatait, s – Tisza László további szavaival élve – székelyföldi „útját

[77] Tisza 38.
[78] Uo. 1865. 46–47.

tárgyazó jelentése székely népismei s mívelődéstörténeti szempontból" igen jelentős, mely – ha megjelenik – „irodalmunk egy jeles gyöngyének lesz bizonyosan nevezhető". [79]

Sajnos, Szabó Sámuel értekezése nem vált „irodalmunk jeles gyöngyévé", nem jelent meg, s mint már többször elmondtuk, kéziratos formában sem találtunk rá, mint ahogy Szabó Sámuel naplóját is hiába kerestük mind ez ideig. Még arra sem gyanakodhatunk, hogy Szabó valamiért összekülönbözött az Erdélyi Gazdasági Egylet vezetőségével, s amiatt maradt el előadásának publikálása. Szabó Sámuel ugyanis a marosvásárhelyi kongresszust követően rövidesen részvényes tagja lett a gazdasági egyesületnek, s tegyük hozzá, olyannyira megbecsült tagja, hogy az 1867-es párizsi világkiállításra az Erdélyi Gazdasági Egylet és a magyarországi Gazdasági Egyesület együttes képviseletében Szabó Sámuelt küldték ki két hónapra, azzal az utasítással, hogy „mindazokra nézve, amiket hazai gazdászatunk érdekében hasznosnak találand, az ismertető leírásokat, rajzokat, röviden mindazon kútfőket megszerezni igyekezzék, melyek az illető irányokban kellő útmutatásul és tanulmányul szolgálhatnak."[80]

Nem fér kétség ahhoz, hogy párizsi kiküldetése Szabó Sámuel marosvásárhelyi kiállítás-rendezésének, a kiállítás és a hozzá kapcsolódó értekezés osztatlan sikerének volt a közvetlen következménye. Annak a kiállításnak, mely a mezőgazdasági termények és gazdasági eszközök mellett bemutatta a korabeli erdélyi ipar, s ezen belül a céhek és a székely háziipar termékeit, Erdély földjének természeti kincseit (ásványokat, ásványvizeket) és történelmi-régészeti leleteit, s mindezeken túl a Székelyföld sajátos néprajzi arculatát használati tárgyainak tükrében.

De ahhoz sem fér kétség, hogy a párizsi kiküldetést gazdasági kérdések iránti fogékonyságával, statisztikai érvekre támaszkodó pontos felmérő munkájával érdemelte ki Szabó Sámuel. Ma azonban sokkal jelentősebbnek látszik munkájának az a része, melyet a Székelyföld népismereti tanulmányozására fordított. Bármennyire is szűkszavúak a korabeli tájékoztatások, a nagygyűlés jegyzőkönyvi bejegyzéseiből, a kortárs újságírók tudósításaiból, s nem utolsósorban Mentovich Gyula útijegyzeteinek utalásaiból arra következtethetünk, hogy a Marosvásárhelyen 1864. augusztus 31-én megnyíló székelyföldi ipartárlat tulajdonképpen az első magyar néprajzi kiállítás volt, melynek összehozása, megrendezése érdekében Szabó Sámuel – ugyancsak elsőként a magyar néprajzi kutatások történetében – tudatosan átgondolt gyűjtőexpedíciót szervezett és hajtott végre. Gyűjtőútjával Szabó Sámuel csaknem egy évtizeddel előzte meg Xantus Jánost, aki 1872-ben járta végig Magyarország és Erdély legjellemzőbb etnográfiai zónáit, hogy anyagot gyűjtsön az 1873-as bécsi iparkiállítás nép-

[79] Tisza 1865. 38.
[80] Ege Évlapjai 1867. 126.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ismereti részlege számára.[81] Elképzelhető, hogy a marosvásárhelyi kongresszuson jelen lévő Xantus János a kiállításon látottakat hallottakat későbbi gyűjtőútján hasznosította, mint ahogy az sem kizárt, hogy a nagygyűlés másik résztvevője, *A Székelyföld leírásá*nak első kötetén dolgozó Orbán Balázs is haszonnal forgatta Szabó Sámuel *Rövid utasítás*át. Erre engednek következtetni az udvarhelyszéki kötet bizonyos helyei, ismertető eljárásai.[82]

Furcsa fintora s egyben jó jellemzője a korabeli viszonyoknak, hogy az első magyar néprajzi kiállítás anyaga amolyan csempészáruként került a nyilvánosság elé. Hiszen a „magas kormány" csak az Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésének megrendezésére adott engedélyt, olyan szaktudományi ágazatok képviselőinek a tanácskozására, melyek a lehető legtávolabb esnek a nemzeti múlt és jelen eseményeinek, jelenségeinek vizsgálatától és megismerésétől.

A nemzeti-népi hagyományok feltárásától és felmutatásától érthető módon ódzkodott az önkényuralmi rendszer, hiszen a vérbefojtott szabadságharc után, a tobzódó önkény elszabadult indulatai közepette a porig alázott magyarságnak talán egyedüli vigasza lehetett önbecsülésének, önértékelésének helyreállítása. A nemzeti hagyományok feltárása, a népi tradíciók megismerése – közvetlenül, vagy közvetve – ezt a célt szolgálta.

A forradalom és szabadságharc bukása után a néphagyományok megbecsülése és gyűjtése már nem kötődött – mert nem kötődhetett – a parasztság fölemelésének társadalmi küzdelmeihez úgy, mint a polgári forradalmat megelőző idők eszmei tájékozódásában. A népköltészet, néphagyományok megismerésétől akkorra már csupán a nemzeti művelődés gyarapodását remélték, s főképpen pedig a nemzeti önbecsülés ébrentartását és erősítését. Jakab Elek 1854-ben írott találó szavai szerint „Minden benső beccsel bíró népszokás a nemzet múltjának s jövendő életrevalóságának egy-egy bizonyítéka. Napfényre hozván, megismertetvén ezt, azon fajnak jelentékét emeljük, tekintetét munkáljuk elő."[83]

A néphagyományok megismerésének így felfogott fontosságát azonban nem csak a nemzet sorsán töprengő magyar gondolkozók ismerték fel, de a hatalmi gépezet elnyomó szervei is. Az önkényuralmi korszakban a nemzeti kultúra ápolását, megismerését és megismertetését, a nemzeti önismeret szolgálatát az elnyomó osztrák hatalom nem nézte jó szemmel; következésképpen a nemzeti törekvéseket erősítő tudományszakok művelői intézményes keretek között aligha juthattak nyilvánossághoz. Tudományos értekezletek, kiállítások szervezésére engedélyért hiába folya-

[81] L. Magyar Polgár 1872. okt. 17-i (VI. évf. 238. számának) tudósítását Xantus erdélyi útjáról, valamint az ugyanabban a számban közölt *Az 1873. évi bécsi ipartárlaton kiállítandó magyarországi népismei gyűjteményben felveendő háziiparcikkek jegyzékét*.

[82] Például Nagygalambfalva leírása esetében.

[83] Agricola. 1854.

modtak, s a nemzeti múlt és jelen megismerését szolgáló közgyűjtemények, múzeumok létesítése elé is számtalan akadályt gördített Bécs hivatalnokhada. Ilyen körülmények között leleményességgel kellett kijátszani a hatalom éberségét, s a veszélytelennek ítélt természettudományos tanácskozás keretei közé kellett becsempészni a nemzeti múlt feltárásának nélkülözhetetlen tudományszakát, az archeológiát és a nemzeti jelen bizonyságtételét: a népismereti kiállítást és a hozzá kapcsolódó előadást.

A nemzeti öntudat erősítésének, a nemzeti önismeret fontosságának gondolata különben nem pusztán csak a népismereti kiállítás kapcsán jutott szóhoz a kongresszus programjában. A nagygyűlés keretében szervezett kétnapos kirándulás első állomásán, Nyárádszeredában a vendégsereg az ottani falusi legények és leányok táncában gyönyörködhetett. „Mint többektől hallottam – írja a Vasárnapi Újság tudósítója – a tudós vendégek előtt igen nagy tetszésben részesült azon, [...] ez alkalomra rendezett népvigalom, melyben a vidéki székely legények s leányok mindannyian részt vettek. Valóban ki is rugták azt a cserefalvit amúgy istenigazában...” [84] Egy résztvevő pedig azt is elárulja, hogy „a vendégsereg egy része [...] szintén táncba keveredett, s danoltuk együtt a »Marosszéki piros páris«-t”.[85] Szovátán a kiránduló társaság részese lehetett egy ökörsütéssel egybekötött népünnepélynek.[86] E kirándulásnak külön érdekessége volt, hogy Parajdon a falu népe fogadta be éjszakai szállásra a vendégsereget: „[...] a vendégszerető parajdiak több mint 400 embert fogadtak el – olvashatjuk a korabeli Vasárnapi Újságban. – Nem volt egyetlen ház, hová valaki szállásolva ne lett volna, de nem volt egyetlen vendég is, kit házigazdája a legszívesebben ne fogadott volna.”[87] A Koszorú munkatársa még azzal is megtoldja a kirándulás ismertetését, hogy „70 szekérnyi karaván ment ki az egyszerű székely nép lakta helységekbe, s vevé igénybe a földesurak [...] asztalát, s a népnek szép fehér, kékkel hímzett párnáit és paplanait a tornyos nyoszolyákban.” [88]

A népismereti kiállítás, a tárlatot bemutató Szabó Sámuel előadása, a folklorisztikus elemek beépítése a kirándulás mozzanatai közé egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a kongresszus marosvásárhelyi szervezői tudatosan csempészték be a néprajzi fogantatású elemeket a természettudományos rendezvénysorozat programjába,[89] s általuk, az „ahogy lehet” pa-

[84] Csanády 1864. 383.

[85] Jónás 1864

[86] Csanády 1864. 383. (A tudósító nem csak az ökörsütés tényéről tájékoztat, de részletes leírását adja az ökörsütés módjának.)

[87] Uo. 1864. 383.

[88] Koszorú, II. évf. II. félév, 11. sz. 1864. szeptember 11. 282.

[89] A helyismereti (néprajzi) tájékozódás nem teljesen előzmény nélküli az orvosi-természetvizsgálói nagygyűlések történetében: a VI. nagygyűlésre adták ki például Haas Mihály: *Baranya földirati, statisticai és történeti tekintetben* című könyvét (Pécs 1845), melyben

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

rancsának engedelmeskedve élesztgették a nemzeti önbecsülés, a nemzet öntudatra ébredésének pislákoló lángját. Utaltam már arra, hogy az erdélyi magyarság eleve a nemzeti művelődés feléledésének jelét látta a marosvásárhelyi nagygyűlésben, s a kongresszus munkálatait értékelő utólagos visszhangok is azt emelik ki, hogy „a tudomány diadalának, a tudományban a nemzeties iránynak, a kettős magyar haza jelesei egymás iránti hő, megtörhetetlen ragaszkodásának, a szellemi egység biztos, megnyugtató öntudatának boldog ünnepnapjai" voltak a marosvásárhelyi nagygyűlés eseményei.[90]

Mindehhez ma annyit toldhatunk hozzá, hogy a „tudomány nemzeties irányának" olyan diadalát ünnepelte – öntudatlanul – a Marosvásárhelyen összesereglett tudósok gyülekezete és az erdélyi magyar társadalom, mely egy új tudományág, a néprajztudomány bölcsőringatója volt. A kongresszus megrendezésének lehetőségét a nemzeti elnyomás lazulásaként érzékelő és ünnepelő erdélyi társadalom akkor még nem sejtette, hogy 1864. augusztus huszonhetedike és szeptember második között Marosvásárhely nem csak egy országos természettudományi kongresszus színhelye volt, de egy országra szóló kezdeményezésé is: itt rendezték meg az első olyan gazdasági-háziipari kiállítást, mely koncepciójában, tárgyi anyagában egyaránt a néprajzi kiállítás karakterisztikus vonásait hordozta. Magyarán szólva: az 1864. augusztus 31-én Marosvásárhelyen megnyíló tárlat az első magyar néprajzi kiállítás volt Magyarország és Erdély területén. A kiállítást nagy érdeklődéssel és elismeréssel szemlélő tudósok pedig nem is sejtették, hogy a tárlat megvalósítója, Szabó Sámuel többszörösen is kivívta az elsőséget magának egy akkor még nem létező tudományszak munkamódszerének, kutató eljárásainak megteremtésében. Elsőként készített útmutatót népismereti adatok gyűjtéséhez, elsőként szervezett szabályos gyűjtőutat egy néprajzi tájegység népi és nemzeti hagyományainak megismerésére, elsőként szűrte le néprajzi/gazdasági tanulságait ennek a gyűjtőútnak, s elsőként mutatta be kiállításon a magyar (székely) népi kultúra gazdag tárgyi világát. S csak sajnálhatjuk, hogy talán maga Szabó Sámuel sem volt tudatában 1864-es gyűjtőútja és kiállítása korszakalkotó jelentőségének; ellenkező esetben aligha hagyta volna elkallódni gyűjtőútja tapasztalatait és tanulságait összegző, kiállítást bemutató jeles értekezését.

Marosvásárhely, 2001. július–2002. szeptember

néprajzilag érdekes megfigyelések, mondák is helyet kaptak. – Itt köszönöm meg Hofer Tamás úrnak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

[90] Tisza 1865. 47.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Források, dokumentumok

JÁNOS TÁRSASÁG

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

SZABÓ SÁMUEL

RÖVID UTASÍTÁS

tájékozásul, honismereti adatokat gyűjtők számára

Miként egyesre nézve az önismeret, úgy az egész nemzetre nézve legfontosabb a minden oldalú honismeret! Az egyén csak úgy érzi saját becsét és hiányait, ha lelke mozzanatait különböző viszonyok közt tanulmányozá; a nemzetet is csak részletes honismeret vezeti ezen célhoz, melyhez eljutva: a legerősb, legingatlanabb honszeretet alapját veté meg.

Megkísértem rövid, kivonatos vázlatát adni: milyennek gondolom én a tervet, melyet a honismereti adatok gyűjtői követhetnek:

1. Milyenek valamely helység földtani viszonyai? A határ köves-e vagy nem; vannak-e kopasz sziklái? ha igen: nehány mállatlan, ép felületű és szövegű [sic!] darabot kell törni belőle. Van-e malomkő, épületkő; van-e jó téglának, cserépedénynek való agyag; van-e mészkő, mekkora mennyiségben, égetik-e, hová hordják; van-e nagy terjedelmű homokos, fövenyes, szikes hely. Vannak-e bányái, mikor nyíltak, mily terjedelemben míveltek, mennyi az évi forgalom, sat. Van-e a határban valamely különös vagy ritka vadnövény, pl: óriás nagyságú fa, ennek magassága, átmérője, nagyságviszonyai, gyanítható életideje. A vadállatok minden osztályából följegyezhető lenne az, mi rendkívüli; lőttek-e emberi emlékezet óta erdeiben szarvast, hiúzt sat.; volt-e sáskajárás; van-e tavaiban kereskedés végett gyűjtött vérszipó, vizeiben ritka hal?

2. A helység folyóvizei; ered-e valamely nagyobb folyó a határban, az ilyen helynek részletes leírása; vizek egybeömlése; mindazon patakok elősorolása, melyeknek sajátságos nevei vannak, híven úgy írva, miként azokat a helybeli nép ejti. Vannak-e ásványos források, hány és milyenek, ezek használata, gyógyereje vidéki tapasztalás szerint; minden ásványos forrásból 1–2 tiszta üvegbe, új paradugóval befojtva, lepecsételve és ráragasztott címmel ellátva, biztos mutatványt kell száraz napok alkalmával gyűjteni; ha az ásványos víz fördőhellyé van idomítva: ennek részletes ismertetése, látogatottsága, története. Vannak-e sóskutai, hány és hol; vannak-e meleg forrásai, tavai, melyek télen sem fagynak be (ezek mily magasságban feküsznek a tenger színe felett); a tók mily területűek; van-e jó ivóvíz, valamely különösen jó, gazdag forrás; nem lehet-e a vizek, források, kutak körül gyöngyöző légnemet venni észre; ha igen, gyúló-e a lég vagy nem, eloltja-e a lángot?

3. Mekkora a helység népessége, nemzetiség és vallás szerint, p o n t o s a n, a hely színén gyűjtött tapasztalatok, nem pedig régibb öszveírások szerint; a népesség szaporodó- vagy apadófélben van-e; születési-halálozási arány; egészségi viszonyok, járványok. Mekkora a határ 1600 □ ölös

holdszám szerint; mennyi ebből erdő, legelő, szántó, mennyi a míveletlen föld, ez milyen természetű, mi módon lehetne bár egy részét mívelésre alkalmassá tenni?

4. A különösb hangzású, ritkább vezetéknevek, utcák, határrészek, szőlők, erdők, hegycsúcsok sat. nevei, ezeknek helyi értelmezése; az ily nevű helyek jellemző, rövid ismertetése. A nyelv körül tett mindennemű tapasztalás, jellemző hasonlat, nyelvfordulat, tájszó, melyet a gyűjtő társalgás közben észrevesz.

5. Népviselet, szokások, babonák; népregék, mondák, népdalok; régi várrom vagy várhely, itt talált régiségek, ehhez kapcsolt történelmi emlékek; a talált tárgyak becsülésére, hű megőrzésére a népet ösztönözni, s kivált a régi pénzek lelketlen elpazarlását, megsemmisítését lehetőségig gátolni kell. Régi könyvek (magyar nyelvűek) címmása; okiratok, irományok keletideje; ha lehet, másolata vagy legalább tartalmuknak rövid kivonata; kinek birtokában van. A templom mikori, mily építészeti modor van rajta; nincsenek-e történelmi feliratai, falába vakolt feliratos kövek; a harangok, egyházi edények, készületek milyenek; ha valamelyik nagyon ritka és becses, annak ismertetése. Született-e a helységben valamely nevezetes ember, mikor? adatok szülőházáról, családjáról, van-e temetőjében ily egyén eltemetve, ennek síremléke; harci vagy bármi más nevezetesb emlék a határban, csatahely; ezeknek ismertetése.

6. Van-e tagosítás, milyen a szokásos vetésforgás; mik a főbb gazdasági termények? elég-e az élelemre termesztett gabona, vagy máshonnan kell hozni; részletes tapasztalatok a gazdaság körül: földek termékenysége, az egyes cikkek termesztési és eladási középára a közelebbi 5–10 év alatt, napszám ára. Időjárás; gyakoribb szelek iránya; volt-e emlékezet óta jégvihar, mikor és mily terjedelemben; földrengés, meteorkő-hullás sat. Miféle háziállat, kitűnő jóságú vagy nagy számban tartott; vannak-e gyümölcsösei, ezekben ritka gyümölcsfaj, mely csak azon vidék sajátja (kinek kertjében); a gyümölcsöknek sajátságos vidéki nevei; miféle terményekkel űz a helység kereskedést, mekkora terjedelemben?

7. Vannak-e gyárak; mikor alapíttatott; mennyi álló- és forgótőkével dolgozik; honnan és mily áron szerzi nyers termányeit, gyártmányait hol és mekkora mennyiségben használják; mennyit ad el most és szükséghez képest mennyit tudna készíteni egy év alatt. Miféle iparág, mesterség díszlik a nép között; a készítés módjának, eszközeinek részletes ismertetése; a készítmények ára, mennyisége; melyek volnának különösen alkalmasak, hogy nagyobb körben kereskedési cikké válva, a nép számára *új kereset forrásul* szolgáljanak. A gyártásnál, kéziparnál használt eredeti műszavakat különös gonddal öszve kell gyűjteni. Van-e valahol a vidéken naturalis gépész; ennek, készítményeinek, találmányainak ismertetése. Alkalmaznak-e egyes kerti vagy mezei növényt festésre, gyógyításra

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

vagy más különös célra; ezeknek vidéki, és ha lehet, tudományos neve; hírhedtebb falusi ember- és állatgyógyászok, s gyógymódjuk ismertetése.

8. Közlekedési eszközök minősége; utak (Traján útja), csatornák, vasutak (?); főbb piacok a terméneyk és készítmények eladására.

Megkísértém e felületes vázlatban – inkább csak figyelemébresztésül – kifejteni: mily sokoldalú, mily érdekes a tárgy! Nincs oly állású polgár a legutolsó földmívestől a legelső államférfiúig, ki hasznos tanuságot [sic!] ne meríthetne egy ily gyűjteményből; alig van a tudománynak olyan ága, mi föl ne lenne karolva benne.

És az e r e d m é n y ? nagyszerűen szép! de egyesre nézve a tárgy roppant terjedelménél fogva megbírhatatlan; sokak közreműködésével könnyen elérhető. Könnyen igenis akkor, ha mindenek előtt megvan a gyűjtőkben azon lelkesedés, lankadatlan buzgóság, mely nélkül soha semmi szép és nagy emberi mű nem jött létre e földön; megvan továbbá a figyelő tehetség, vagyis, jobban mondva, k i v a n f e j t v e g y a k o r l a t á l t a l annyira, hogy a gyűjtő felfogja környezetében azt, mi számára való, meglátja az elébe kerülő tárgyakon azt, ami meglátni való.

Imé egy mező, melyet csaknem minden órában: járva-kelve, ismerősökkel társalogva, üres – más célra többnyire nem is fordított – időben közcélra mívelni lehet.

Jelen alkalommal, tüzetesen a m a g y a r t e r m é s z e t v i z s g á l ó k é s o r v o s o k X-i k n a g y g y ű l é s é r e – az idő rövidsége miatt – főleg csak a 7-ik s némi részben a 6-ik pont kivitelére kell fő figyelmet fordítani, valamint az 1-ső pontból az ásványok, és a 2-ikból az ásványvizek gyűjtésére.

Írtam Marosvásárhelytt 1864. július 9-én

Szabó Sámuel
a marosvásárhelyi termény- és ipartárlat
megbízott rendezője.

Nyomatott Marosvásárhelytt az ev. ref. főtanoda betűivel Kali Simon által 1864.

MENTOVICH GYULA

SZÉKELYFÖLDI ÚTINAPLÓ
(1864. július 15 – augusztus 24.)

A kéziratról és a kiadásról

A Szabó Sámuelt székelyföldi útján elkísérő marosvásárhelyi diák, Mentovich Gyula útinaplója az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori könyvtárával került jelenlegi lelőhelyére, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattárába. Jelzete Mss. 3221. A kézirat utolsó lapján található pecsét szerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1915-ben vette leltárába a „Notes" feliratot viselő könyvecskét. A kézirat katalogizálói nem tudták, hogy kinek az útinaplója került a könyvtár állományába, ezért a katalógusban szerző nélkül szerepel a kézirat, címéül pedig a tartalmára utaló *Székelyföldi útinapló. 1864. júl.–aug.* meghatározást írták. A kézirat táblájának belső oldalára más kéz ceruzával kérdőjelesen a következőket jegyezte be: „Borbély napló?"

A kézirat tartalma

A 65 lapos, álló kis oktáv (13,5 x 8,5 cm) méretű, kemény táblás jegyzetfüzet az útinaplón kívül más (de ugyanattól a kéztől származó) feljegyzéseket is tartalmaz a következő sorrendben:

A jegyzetfüzet első 34 lapján a cím és szerző megjelölése nélküli útinapló található. A napló folytonosságát az augusztus 6, 7, 8 és 9. napja számára kihagyott üres lapok (12 verso – 14 verso) szakítják meg.

Az útinaplót követő két levélen (35–36) ugyanaz a kéz apró, emlékeztető feljegyzéseket rögzített, ugyancsak az útjukkal kapcsolatban. Ezekből a feljegyzésekől (nevek, vezérszók, félmondatok) a mai olvasó csupán annyit tud kihámozni, hogy különböző mesterségekkel – a kerékgyártással, ekekészítéssel, hamuzsír-főzéssel, szalmakalap-készítéssel – kapcsolatosak, melyeket a helyszíni szemle során vethetett papírra Szabó Sámuel útitársa. Töredékességük ellenére is utalnak arra, hogy milyen gonddal járt utána Szabó Sámuel a különböző háziipari tevékenységek technológiájának, jövedelmezőségének, elterjedtségének. Ilyen meggondolásból közöljük itt, a jegyzetekben e törmelékszövegeket (szögletes zárójellel jelölve az olvashatatlan részeket, s helykímélés végett függőleges vonallal elválasztva a külön-külön sorba írt szövegtöredékeket):

„Kereket 150 készít eladni. | többet 60–70. | 2 ember vitte, 400 természetes növésű | 1 forintot ér egy kerék |

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Péterfi János kerék. ifj. Cse[...]nyés Józs. László Ferenc | i[.....] készít. ekekészítő Jánosi [...] sef. | 1 nap alatt 1-et készít egy ember. esztendő alatt 6000.

Hamuzsír Parajd | havasi hamu 10–12 kr., a házi 6. egy mázsa hamzs. 20 magy. frnt. | feledzés után nem töltenek vizet hozzá, hanem keverik vasrudakkal. Ezután kemenc[é]ben a láng hozzácsapódása által tisztul meg. | Bacon, Bikszád, Zala[...], Zetelaka.

Etéd szalmakalap | Egy kévéből két kalapot, ha keveset hány el belőle. | [...]iksz stb hamuzsír."

A 36. levél után a füzetből ki van tépve – a csonkokból ítélve – 10 lap. A kitépett lapok miatt sérült meg a 33–36. levelek kötés felőli, belső része, mert ahogy kihasították a lapokat, fent kiszakadt az összehajtott ívlapok túlsó feléből is; középtől lefelé a fűzés megtartotta a lapokat, s így azok bennebb hasadtak el. Ezekről a csonkokról lehet tudni, hogy hány lapot szakítottak ki, s azt is, hogy írás volt rajtuk. Mivel a kézirat lapjainak első oldalát utólag, a könyvtári állományba soroláskor számozták meg, a lapszámozás folyamatos.

A kitépett lapok után későbbi vegyes feljegyzések és üres lapok következnek:

A 37. lapon a szerző azokat a sakkjátszmáit jegyezte fel, melyeket 1865. október 27-től kezdve november 21-ig játszott, megnevezve partnereit és a játszmák eredményét. Utána 15 üres lap következik (38–52), majd *Táncdarabok* címszó alatt korabeli tánczenedarabokat sorol fel az 53. lapon. (pl. Polka, Polka française, L'Africaine quadrille stb.) A következő négy lapon (54–57) színdarab- és operacímeket írt fel.

Újabb két kitépett lap csonkja után *Műszavak és nevezetességek* címen ismét a székelyföldi útra vonatkozó feljegyzések, a kiránduláson hallott kifejezések magyarázatai következnek az 58–59. lapon. (Lásd a főszövegben, az útinapló végén.) Ezeket a feljegyzéseket néhány ceruzarajz követi: „A Bálványos vár omladéka a torjai büdösnéli szállásunkról nézve" (59. verso), egy udvarház képe (60. verso), egy település rajza (61. verso), hegy-völgy párvonásos rajza [talán a Szent Anna-tó?] (62), egy templom távlati képe [Mikháza?] (62. verso), valamint egy szalmafedeles parasztház rajza (63. verso).

A rajzok után következő 64. lapon a szerző néhány személyes jellegű feljegyzését (kiadások, fehérneműk száma) két férfifej rajza követi a versón. A kézirat utolsó lapja üres, ennek versójára ütötte be mind az Egyetemi Könyvtár (B.C.U), mind az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattára a pecsétjét.

A szövegközlésről

Az útinaplót szerzője végig ceruzával írta. Ennek, valamint apró betűs írásának tulajdonítható, hogy a kézirat – noha végig a gondosság jellemzi –, elég nehezen olvasható. Különösen az elején írta tele a lapokat nagyon sűrűn és aprón a szerző, később aztán – az augusztusi megszakítás után – egy kicsit nagyobb betűkkel folytatta naplóját, mely a végén (a Kászontól Parajdig tartó szakasz leírásában) már egészen gyér sorközzel és jól olvasható, nagyobb betűkkel készült.

A sűrű, helyenként elmosódó kézírásban nehezen lehet megkülönböztetni, hogy a naplóíró rövid vagy hosszú magánhangzókat (i–í, ö–ő, ü–ű) írt-e eredetileg, annál is inkább, mivel gyakorta csak egy vonalka jelzi a betű fölötti ékezetet. Ez is közrejátszott abban a döntésünkben, hogy az útinapló szövegét mai helyesírás és mai központozás szerint közöljük, azzal a megjegyzéssel, hogy a naplóíró diák ismerte kora helyesírási normáit, és tiszteletben tartotta azokat. Írásában, mint bármely más korabeli írásban, a jelenkoritól eltérően cz-vel írta a c betűt, rövid mássalhangzóval az *éppen, rossz, menny* szavakat, a kétjegyű hosszú mássalhangzók írásában megkettőzte a betű mindkét elemét (meszsze, meszsziről stb.). Egyéni jellemzője viszont a naplót vezető írásgyakorlatának, hogy a *hol* szót többnyire hosszú ó-val rögzítette, valamint az, hogy elvétve egy-egy helynevet vagy személynevet kis kezdőbetűvel írt.

A szöveg mai helyesírás szerinti átírása nem érintette a korszak, a táj és a naplóíró diák sajátos nyelvhasználatát tükröző nyelvi elemeket. Nem javítottuk ki a -ba, -be / -ban, -ben használatában megmutatkozó ingadozásokat, nem írtuk át és nem egységesítettük a keltezés módját és a személynevek írását, még abban az esetben sem, ha nyilvánvaló következetlenségről van szó; érintetlenül hagytunk néhány jellegzetes szóalakot (pl. *uzsonnya, ozsonna, bükkes erdő, nehány, híttak, megferedtünk, rátotta, étet stb.*), szó- és mondatszerkezetet.

A szövegközlésben eltekintettünk a kézirat lapszámozására való utalástól abból a meggondolásból, hogy a keltezés, valamint a helynevek – melyeket a szerző is kiemelt aláhúzással – jól eligazítanak a visszakeresés, szövegösszevetés esetében. A kiemelést mi is megtartottuk annyi változtatással, hogy a keltezés és helynevek esetében vastag betűkkel szedtük a szöveget, a szerző által aláhúzott többi helyet pedig dűlt betűvel.

Az útijegyzetekben elég gyakran előfordulnak üresen hagyott helyek. Ezeket a naplóíró diák hagyta ki egy-egy személy-, illetve helynév számára. Feltehetően pótolni akarta a hiányt, de végül nem tette meg. A főszövegben mi sem egészítettük ki a hiányzó részeket, még ha lett is volna rá lehetőségünk hellyel-közzel. A naplóíró kihagyásait egyszerű kipontozással jelöltük, szemben azokkal a szövegrészletekkel, melyeket nem tudtunk kiolvasni. Ez utóbbiakat szögletes zárójel közé tett pontokkal jelöltük.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Ugyancsak szögletes zárójelbe tettük a tőlünk származó javításokat vagy kiegészítéseket is azokon a helyeken, hol nyilvánvaló elírás vagy a lapok sérülése okozott hibát vagy hiányt.

Az átírás során bizonyos mértékig módosítottuk a szöveg tördelését. A napló elején – mint már említettük – a szerző igen sűrűn teleírta a lapokat, új bekezdést alig-alig használt. Itt tehát oldanunk kellett a szöveg tömbszerűségét, a keltezés mentén feltördeltük a leírást. A napló második felében – ott, ahol nagyobb betűkkel és nagyobb sorközökkel írta feljegyzéseit – sűrítenünk kellett a szöveget, mert csaknem minden mondata új bekezdésbe került.

Ugyancsak a tömörítés okán közöljük az útijegyzetek végén, ***-gal elválasztva a jegyzetfüzet 58–59. lapján található *Műszavak és nevezetességek* címen bejegyzett adalékokat, melyek egyike-másika az útinaplóban részletesen leírt eseményekre emlékeztet egy-egy mondatban (kutyahistória Szombatfalván), némelyikére az útinaplóban találunk utalást, hogy itt olvasható részletesebben (csomafalvi történet), némelyike pedig újabb részleteket nyújt a hathetes gyűjtőút tapasztalatairól (pl. a márkosfalvi harangláb lebontatásának története).

Székelyföldi útinapló
(1864. július-augusztus)

1864. 15/7. Jedden a papnál igen jól fogadtattunk.

16/7. Reggel 5 előtt felkeltett Szabó úr[1], s egy nehány régi könyvet végignéztünk, s amiután jót reggeliztünk, 7 óra felé megindultunk. A vidék meglehetős. **Kebeleszentiván**yon jöttünk keresztül, egy igen kis falun, míg megérkeztünk **Kebelé**be a paphoz. Lerakodás után egy igen régi, 1622-beli anyakönyvet vett elő a pap, s azt olvasgattuk és magyarázgatta a pap. Innen **Tompá**ra mentünk Bothos Kálmán úrhoz.[2] Innen **Nyárádszeredá**ba, megnéztük a toronyórát, a holdat, és ezeknek készítőjét.[3]

[1] Szabó Sámuel (1829–1905), a marosvásárhelyi református főiskola tanára, a székelyföldi gyűjtőút szervezője és vezetője.

[2] Botos Kálmánnak Tompán tagosított mintagazdasága volt, „oly szépen berendezett, minő egy sincs a Székelyföldön". (Orbán III. 1870. 64.) Szabó Sámuel minden bizonnyal a gazdasági és terménykiállítás érdekében kereste fel a tompai birtokost, akinek a fia mellesleg, kollégiumi diák volt, osztálytársa Mentovich Gyulának. (Névsor 1864. 8.) Botos Kálmán nevével találkozunk a nagygyűlés alkalmával szervezett kirándulás során is. Nyárádszeredában ő fogadta a vendégeket Marosszék nevében. (Jónás 1864. 106. sz.)

[3] Nyárádszeredai székely ezermester az ottani toronyórát kiegészítette egy saját számításai alapján készített szerkezettel, mely a Hold változásait pontosan mutatta. L. Szent Iványi 1878. 78. sz. (okt. 10.) 314.

Azután **Jobbágyfalvá**ra mentünk Magyari úrhoz.[4] Itt Nagy György a „Vágtat az omnibusz" eléneklése után azon megjegyzést tette, hogy igen szép, kivált a vége – azt mondja –, hogy a kocsis a bakon énekli ez alatt s a rigó, az asszony ingatag (a Rigolettóból).[5]

Innen **Mikházá**ra mentünk a barátokhoz. A templomot lerajzoltam. Tovább folytatva utunkat **Köszvényes**re mentünk, innen **Remeté**re. Itt szóba jött, hogy van-e még az országban Remete, erre mondták hogy a Maros mellett van Remeteszeg. Csiki[6] erre rávágja, hogy bizony van Vidrátszeg is.

Remetén Rinds .....[7] úrhoz szálltunk, ki 2 régi pénzt adott.

Júl. 20-án **Kendő**be, innen **Magyarós**ba mentünk. Itt Tőkés László[8] úrnál ebédeltünk, még feketéztünk is. Magyarósból **Makfalvá**ra mentünk, hol megszállván a mester Pálosihoz[9], első teendőm volt egy pár csűrdöngölőt és oláh nótát leírni az ottani cigány hegedűje után. Szerencsésen végeztem mindezeket. Innen **Szentistván**ra rándultam Faluvégivel.[10]

[4] Magyari Ferenc jobbágyfalvi birtokos Szabó Sámuel egyik tanítványának, Magyari Mátyásnak volt a gyámja.

[5] A jobbágyfalvi éneklésről megemlékezik a jegyzetfüzet végén is, de ott sem beszél világosabban. Nagy György nem tartozott Szabó Sámuel csapatához.

[6] Csiki Lajos (1844–?): Szabó Sámuel tanítványa, egyik útitársa, Csiki György disznajói református lelkész fia. Az 1863–64-es tanévben végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát. Marosvásárhelyen akkor ez volt az utolsó tanulmányi év. Pályája további alakulásáról nincsenek ismereteink.

[7] A megkezdett, de be nem fejezett név olvasata bizonytalan. Lehet a kezdőbetű *K* is, az utolsó pedig *s*. Ha elfogadjuk a fenti olvasatot, a név hordozója azonos lehet azzal a báró Rindsmaullal, akinek nagy része volt a Nyárádszeredán átutazó kirándulók fogadásának megszervezésében. Az újságbeszámolók szerint „az ő tervezete szerint készült el a pompás, fejedelemhez méltó sátor, mely minden vendég osztatlan tetszésével találkozott". (Jónás 1864. 106. sz.) Orbán Balázs szerint Br. Rindsmaul „neje címén" Jobbágyfalván volt birtokos, hol „csinos udvarháza van". (Orbán III. 1870. 83.)

[8] Nem tudtuk azonosítani a magyarósi vendéglátót.

[9] Pálosi Sándor a makfalvi leányosztály tanítója volt 1864-ben.

[10] Faluvégi özvegy anyja Szentistvánon élt. Faluvégi Albert (1843–?): Szabó Sámuel diákútitársa, Faluvégi József egykori torboszlói, majd mezőcsávási református lelkész fia, az 1863–64-es tanévben végezte – Csiki Lajossal együtt – a jogi tanfolyam második évfolyamát, befejezve ezzel marosvásárhelyi tanulmányait. A következő tanévtől Enyeden volt teológushallgató. A papi vizsga letétele után, 1868–1869-ben a marburgi egyetemen és a gothai tanítóképzőben tanult, 1870–1892 között a zilahi tanítóképző intézet tanára, majd igazgató-tanára volt. 1892-től 1897-es nyugdíjazásáig a kiskunfélegyházi állami tanítóképző élén állt. (Szinnyei III. 1894. 113–114.; Gulyás–Viczián VIII. 1992. 157.) Marosvásárhelyi tanulmányai idején Faluvégi Albert bekapcsolódott Szabó Sámuel népköltészeti gyűjtőmozgalmába, a folklorisztika neki köszönheti *Szilágyi és Hagymási* balladájának egyetlen teljes változatát. (A gyűjtőmozgalomról l. Faragó 1956.; Olosz 1999b.) A balladára – nagyon valószínűnek tűnik – az 1864-es gyűjtőúton talált rá.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Másnap reggel, azaz **Júl. 22**-én **Kibéd**re rándultunk, itt is kisasszonyok vannak. Innen **Sóvárad**ra mentünk Tót Mártonhoz.[11] Lőrinczi[12] temetett, el is predikálta faintosan[13] a halottat. Azt mondta, hogy Ilyés prof[éta] tüzes lajtorján ment a mennyekbe. Ne legyetek olyanok, mint a cifra virágok, pl. a *papics* (pipacs) stb. Itt jót vacsoráltunk, jót ittunk, s lefeküdtünk.

Júl. 23-án **Szovátá**ra a kat[olikus] paphoz szálltunk. Innen elmentünk, megnéztük a sóaknákat, melyeket a rómaiak míveltek. Bementünk az öreg Hegedűshöz is, igen jó egészség-, és nagy boldogságban találtuk.[14]

Papnál meglehetősen ittunk, míg egyszer aztán szekérre ülve nagy bajjal elindultunk. Sófalváig szekeren, azon túl gyalog mentünk **Korond**ig, hol megszállottunk a fürdőház feletti zúgban.[15] Az első éjjel elég jól aludtunk.

[Júl.] **24**. Reggel találkozván *Kozmával,* mindjárt meghívott magához kosztra egész ottlétem alatt. Híttak ebédre Vályiékhoz[16] is. De csak

[11] Tóth Márton Sóvárad református lelkésze volt. (Névkönyv 1864. 83.)

[12] Lőrinczi Dénes (1842? – 1877): Szabó Sámuel tanítványa, diákútitársa, Lőrinczi János nagyernyei református lelkész fia. Marosvásárhelyi tanulmányai befejeztével az 1863–64-es tanévben már Enyeden tanult. A teológia két évfolyamának elvégzése után az 1865–68 közötti három tanévben osztálytanító volt a marosvásárhelyi Református Kollégium II. középosztályában (Névkönyv 1866. 93.; 1867. 98.; 1868. 89.). 1869-ben a marburgi egyetemen folytatta tanulmányait. 1871-től haláláig a Maros-Torda megyei Vajában volt református lelkész. Marosvásárhelyi diákévei alatt egyik lelkes folklórgyűjtője volt Szabó Sámuelnek, több balladával gyarapította a közös gyűjteményt.

[13] faintosan: kiválóan, ügyesen.

[14] öreg Hegedűs: Hegedűs Lajos (1788–1864. szeptember) nyugalmazott marosvásárhelyi református lelkész lehetett az „öreg" Hegedűs. Életkoránál fogva is „kijárt" neki az „öreg" jelző, de azért is emlegethette így a naplóíró diák, hogy megkülönböztesse fiától, Hegedűs Jánostól (1821–1894), aki 1864-ben enyedi professzor volt, de korábban (1858-ig) a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanított. Hegedűs János Szabó Sámuel sógora volt.

[15] A 19. század hatvanas éveiben Korond Erdély egyik kedvelt fürdőhelye volt, hova nem csak mágnások, de értelmiségi családok is szívesen mentek nyaralni-gyógyulni. Orbán Balázs szerint „míg Előpatak és Borszéken nagyrészt külföldiek szoktak egybejőni", Korondon „a magyarság seregel össze", „mert itt fesztelen magyar élet, s kedves hazafias vendégkoszorú szokott lenni". (Orbán I. 1868. 130.) 1864 nyarán Kriza János is a korondi fürdőre készült. Mint Gyulai Pálnak írja 1864. július 17-én: „Én éppen indulok bé a székely földre, leginkább egészségi tekintetből – a korondi fürdőn leszek néhány hétig s a környékben is megfordulok...." (Somogyi 1961. 517.) A Mentovich család is nyaralhatott a korondi fürdőn, a naplóban emlegetett Kozmával is onnan lehetett az ismeretsége Mentovich Gyulának – hacsak nem osztálytársáról, Kozma Gyuláról van szó.

[16] Vályiék: minden bizonnyal Vályi Károly marosvásárhelyi postamester, Dósa Elek professzor sógorának családjáról van szó. Az 1863–64-es tanévben Vályi Károlynak két fia tanult a kollégiumban: Vályi Gábor (Dósa Elek tanszékének örököse, a későbbi egyetemi tanár), aki az 1863–64-es tanévben Faluvégi Alberttel egyszerre végezte a jogi tanfolyam második évfolyamát és Vályi Károly, az ötödik középosztály tanulója. A Vályi család valószínű minden évben Korondon nyaralt; erre enged következtetni ifj. Vályi Károlynak *Egy nap a korondi fürdőn* című fennmaradt magyardolgozata az 1865–66-os tanévből. (L. *I-ső Böl-*

uzsonnyára mehettem el, minthogy Kozmához kellett mennem. Reggeli után megferedtünk. Lassú nyugvás közt telt el a nap, míg eljött a bál ideje. Hárman lementek közülünk, későbbre én is lerándultam egy kevéssé benézni. Elegen voltak, egy csomó mágnás, egy pár deák, nehány házas ember, stb. Hazamenés után ferbliztünk egyet, melynek árát 60 kr[ajcár]ral adtam meg.

Júl. 25-kén délelőtt jegyzőkönyvet olvastunk, ebédre Kozmához mentem, ámbár Vályiékhoz is elmehettem volna, de mivel nem említették többet, hogy oda menjek, nem mentem el. Délután leírtam a „Tíz leány…”-áriát [?] a cigányoknak. Nemsokára megindultunk **Sófalva** felé, hova egy óra alatt megérkeztünk. Itt töltöttük el az estet, míg lefeküdtünk. Igen úri módon voltunk ellátva, mindenik külön ágyban hált.

Reggel, **26. Júl**. **Parajd**ra értünk. Parajdon egyenesen a paphoz rugtattunk. A délelőttet járkálással a vásárban töltöttük el, hol az iparcikkek helyett a szép menyecskéket nézegettük. Az ebéd ideje eljöttével visszamentünk a paphoz, hol két szép papné, a parajdi és sóváradi társaságában jól megtöltöttük a szomorút.

Délután Csengerihez[17] mentünk, s felkértük hogy mutassa meg a bányát és az új alagutat. Csengerinél egy igen szép leányt láttunk, Dohi Luizát. A bányát megnéztük, melyet én ezelőtt egy évvel vagy kettővel láttam volt. Mielőtt a bányát megnéztük volna, a beásást a hegybe megnéztük. A gyufagyárat is meglátogattuk, azonban minthogy nem dolgoztak benne, nem láthattunk igen sokat.

Nehányan előre indulva nagy késő́re megérkeztünk **Korond**ra. Korondon, vacsorálván egyet, Pálffinál[18] háltunk éjjel.

(**Júl. 27**.) Délután egy kosár epret vittü[n]k Vályiékhoz Anna napjára, azon hazugságot penderítvén, hogy *szedte az utazó társaság*, ezt pedig azért tettük, hogy a vett epret[19] nem volt szabad megenni.

Nemsokára vágtattunk **Atyha** felé. Megérkezvén, egyenesen a paphoz, tisztelendő Beteg Imréhez mentünk, kinél a falu felől és az általa kidolgozandó munka felől tudakozódtunk. Úgy látszott, nem nagy kedve volt az utóbbihoz, mert mindegyre egyéb tárgyakra vitte a beszéd fonalát. *Végre Szabó* nyíltan kimondta, hogy neki biz a hun betűk áb[é]céje kell. De semmiképp sem akarta átadni, avval indokolván ezen szándékát, hogy ő bátor azzal a gyengeséggel bírni, hogy az általa feltalált ritkaságokat ő és senki más dolgozza ki, és csakis az ő kezéből jusson a mások körmei közé. *Erre*

cselmi osztály magyar dolgozatai (válogatva) 1865/6 tanodai évről. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai állományában. Jelzete: MS 408 Fo.)

[17] Csengeri: Csengeri József bányatiszt. Ő mutatta be nem csak Szabó Sámuel kis csapatának, de a kongresszus Parajdra kiránduló tagjainak is a sóbányát és bányaművelést. (Jónás 1864. 107. sz.)

[18] Azonosíthatatlan személy.

[19] *Vett eper*: vásárolt eper.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Szabó egy csakis neki, a város általi megbízást nyújtott át a tisztelendőnek, mely szerint minden ritka régiség- és ritkaságot hatalmában áll megkeríteni. Erre aztán mindjárt más mollból kezdett beszélni, minek azon kedves eredménye lett, hogy *a hun ábécét lemásoltam a Szabó könyvébe.*

(Midőn az átnyújtott utasításon az utazók neveit olvasta, ezen szavakban fakadt ki: „Ön nem Kovács Ödön[20]". – „Nem – felele Szabó –, én tanár Sz. S. vagyok." Mely szintén a leírt eredményt segítette elő.)

Innen azon szándékkal indultunk el, hogy még estére Etédre érkezendünk, azonban egy becsületes székely atyafi magához híván, annál inkább hajlandók voltunk nála meghálni, mivel már estefelé járt az idő.

Júl. 28. Jókor reggel már útban voltunk **Etéd** felé, hova úgy 7 óra körül meg is érkeztünk. Bementünk a paphoz .....[21], kinél egy darabig beszélgettünk a falu felől. A többek közt mondá, hogy van a nép közt egy igen különös hit, ti. a küsmödi és firtosi zárda egy dróttal volt összekötve, melyen telegraphiroztak egymásnak azért, hogy a lefekvés, felkelés, evés stb. egy időben történjék.

A másik: van a Firtos hegy oldalán egy kőszikla, melynek alakja egy ló alakjának látszik Etédre. Erről az a monda, hogy az ott lakó úr leánya és egy fiatal lovag szerették egymást. Gyakran találkoztak együtt a Firtos kertjében. Egy alkalommal a találkozás helyén meglepte őket a leány apja, és egy nagyot ordított a szikla oldalán lóháton jövő ifjúra. Erre a megrettent ló ágaskodni kezdett, lovas és ló beestek a mélységbe. Az ifjú lezuhant, a ló fennakadt a kantárnál fogva, és a szikla oldalán még ma is látszik a helye. Mikor tisztán látszik a ló, hosszabb szép időt reménylhetni, ellenkező esetben ellenkezőt.

Nagy későre meglett a reggeli, melyet felfaltunk, mint valami éhes farkasok. Később Gagyi[22] is eljött, kitől a faluban folytatott iparok felől igen sokat tudtunk meg.

[20] Kovács Ödön (1844–1895) Kovács János mezőbándi birtokos-nemes fia, Szabó Sámuel kedves tanítványa, székelyföldi útitársa. Az 1863–64-es tanévben már Enyeden tanult, a teológia első évfolyamát fejezte be. Miután elvégezte a kétéves teológiai tanfolyamot, 1865-ben papi szigorlatot tett, majd egy évig osztálytanító volt Enyeden. 1866–69 között az utrechti és leideni egyetemen tanult, ez utóbbin 1869 májusában a teológia doktorává avatták. Leidenben találta az enyedi főiskola elöljáróságának meghívása a teológiai katedrára. 1869 őszén kezdte el tanári pályáját, 1870-ben rendes tanárrá választották. Az enyedi főiskola hírneves teológia-professzoraként halt meg 1895 májusában. Utolsó marosvásárhelyi évei alatt az önképzőkör diákelnöke volt. Szabó Sámuellel haláláig tartotta a kapcsolatot, annál is inkább, mert felesége, Hegedűs Ilona Szabó nénjének, Hegedűs Jánosné Szabó Katalinnak volt a leánya. (*** 1896. 150–152.; Makkai Domokos é. n. 5–19.)

[21] 1864-ben Etéden a református lelkész ifj. Karácson Mózes volt. (Névkönyv 1864. 94.) Feltehető, hogy azonos azzal a Karácson Mózessel, aki az 1847–48-as tanévben osztálytársa volt Szabónak Enyeden, a jogtani osztályban. (Jakó–Juhász 1979. 250.)

[22] Az etédi születésű Gagyi Samu, későbbi polgári iskolai tanár (1847–1937 körül) a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja volt; az 1863–64-es tanévben végezte az V. kö-

Innen szekeren berándultunk **Küsmödre** Nagy Sándor dullóhoz, kinek megnéztük két igen becses gyűrűjét. Az egyik egy gyűrűbe foglalt római arany. A másik egy karneol kő, rajta bevésve egy ember, a ruhája rabonbánra mutat, az ember kezében egy sarló. Előtte van egy állat, mely hasonlít a bárányhoz. Ez is aranyba van foglalva.

Innen a templomba mentünk. A templom igen régi, sok faragott kő van rajta, mely mindenesetre régiségére bizonyít.

Kovács[23] és Makkai[24] ide érkeztek meg, kik..... felé voltak kiküldve. El voltak nagyon fáradva, meg a bika is megkergette őket.

Szabó és Lőrinczi kivételével hazamentünk. Etéden alig vártuk, hogy már hazaérkezzenek, mert még a reggeli éhességnél is nagyobb kínozott. Végre megérkeztek és ebédeltünk. Az étel gyengesége nem határozott, mintha hámbárba töltötték volna, úgy ettünk, s a végén se laktam jól.

Délután elmentünk Gagyihoz, hol megint ettünk, de ott se ehettem eleget, minthogy megsértettem volna az ott levő papot. *Én és Lőrinczi népdalt gyűjteni indultunk.* Gagyi Samu el is akart vinni oda, hol a falu legszebb lánya van. Azonban midőn a ház előtt voltunk, egyiknek se volt bátorsága bemenni. Addig akartunk, míg semmi sem lett a népdalgyűjtésből, s szépen hazaérkeztünk. Minthogy elhatároztatott itt hálni, Lőrinczivel Gagyihoz mentünk.

Júl. 29. Reggel jókor útnak indultunk, s pár órai kutyagolás után **Enlakán** voltunk. A mesternél, ki becsülettel legyen mondva[25], reggelizvén, kimentünk egy régi római vár helyére, hol nem láttunk egyebet egy nehány tégladarabnál, s sajnálattal a csizmáink szakadását. Meglátogattuk a templomot, hol lerajzoltam egy igen érdekes hun felirást.

Itt kétfele ment az út, egyik jobbra, másik balra. *Szabó úr azt mondá: te Lőrinczi és Nagy D*[omokos][26] jobbra, mi pedig balra. Nagy fáradtan és

zéposztályt. (Névsor 1864. 12.; Gulyás–Viczián X. 1992. 200.) Felsőbb osztályos diákként bekapcsolódott a Szabó Sámuel által szervezett népköltészeti-néprajzi gyűjtőmozgalomba.

[23] Kovács Ödön. L. a 20-as jegyzetet.

[24] Makkai Domokos (1839–1896) galambodi székely nemes szülők fia, 1852-től a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult, Kovács Ödönnel egy osztályban. Pályájuk végig csaknem azonos volt: a marosvásárhelyi főiskola után 1863–65 között elvégezte Nagyenyeden a teológiai tanfolyamot, majd kétéves marosvásárhelyi osztálytanítóskodás után 1867-ben Utrechtbe ment tanulmányai folytatására. 1869-ben választották meg tanárnak a nagyenyedi főiskola történelem és magyar irodalom tanszékére, hol haláláig tanított, közben 1886–90 között a főiskola rektor-professzora volt. Bensőséges barátság fűzte Kovács Ödönhöz. Kettejük marosvásárhelyi és enyedi diákéveiről írta Makkai Sándor (1890–1951) – Makkai Domokos fia – a *Mi Ernyeiek* című regényét (Kolozsvár 1926), a jelek szerint apja feljegyzései, visszaemlékezései alapján. A székelyföldi körútról is szó van a regényben, Szabó Sámuelt saját nevén szerepelteti, s olyan tanárként, akitől a diákok nagyon sokat kaptak.

[25] *Becsülettel legyen mondva:* jelentése – a szerző magyarázata szerint – 'unitárius'.

[26] Nagy Domokos (1841? – 1931 körül) Szabó Sámuel tanítványa, diák-útitársa. Az 1863–64-es tanévben már nincs Marosvásárhelyen, elsőéves teológiai hallgató volt Nagyenyeden –

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

éhesen **Firtosváraljá**ra érkeztünk, hol a jegyzőnél egy nehány darab faedényt vásárolván, a pintliből[27] elé vettük a s[z]alámit s a házigazda a kenyeret, s jót falatozván **Csehédfalvá**ra[28] mentünk, egy igen-igen ügyes öreg székely ember, Balázs Mihályhoz. Beszélgetéssel töltöttünk nehány fertály órát, majd rátottát ettünk. Bevezetett azon szobájába, hol kis könyvtára van. A könyvek száma csekély ugyan, azonban sok jó könyv van. Még a *Jókai* „Véres könyv”*-ét is feltaláltuk a többek közt*[29]*, mit mindenesetre érdemesnek tartok feljegyezni.*

Meglátogattuk a templomot, és a toronyba levő 1487-beli harang feliratát lemásoltam.

Végre felvettük a pintlit, s tovább folytattuk utunkat, s kevés idő alatt **Tarcsafalvá**n voltunk. A faluban találtuk Pálffit[30], kivel hozzá mentünk. Csikit és Faluvégit ott találtuk nehány unitárius deákkal, kikkel rövid ismeretséget kötöttünk.

Egyik – Kriza – megmaradt emlékemben, a többi elrepült. Pálfinál igen jól fogadtattunk, pompás szállás, jó étel, szép kert stb., egyszóval csaknem azt mondhatom hogy Tarcsafalván legnagyobb urak voltunk eddigelé. Miután pompásan vacsoráltunk, lefeküdvén igen felségest aludtunk.

Júl. 30. Másnap reggel csupa commotio[31] végett sétáltunk egyet, azután pedig reggeliztünk. Reggeli után mintha éreztem volna a bekövetkező csapást, vagy igen sokat találtam enni, csakhogy nem voltam nyugodt. Különösen midőn megláttam a kertben a fa alatt ferbliző társaimat, ekkor már én is oda ültem, és bekövetkezett az előérzett csapás, mert 20 kraj-

Makkai Domokossal, Kovács Ödönnel és Lőrinczi Dénessel együtt. A teológiai tanfolyam elvégzése után két tanéven át (1865–67 között) osztálytanító volt a marosvásárhelyi református főiskola elemi osztályaiban. 1868-tól nyugdíjazásáig Kutyfalván (Küküllői Egyházmegye) volt lelkész. Marosvásárhelyi diákoskodása idején ő gyűjtötte a máig invariáns *Mezőbándi úrfi* című népballadát.

[27] *pintli:* batyu (német *Bündel*, bajor-osztrák *Pintl*: ‘köteg’, ‘csomag’, ‘batyu’; Benkő III. 1976. 199–200.). A naplóíró diák szerint a szó jelentése ‘német kocsi’.

[28] Csehétfalva.

[29] Jókai *Véres könyv*e: A *Csatakép*ek első kiadása, melyet zúzdába küldtek az önkényuralom idején. Jókai korai rövid prózájáról Mikszáth Kálmán így ír: „Ez apróságok egy része a Csataképek és a Bujdosó naplója címen terjedt el a közönség minden rétegében, mely a sorok közt való olvasást kezdte megszeretni, s különösen a forradalmi dolgok után kapkodott, mintegy dőzsölve a saját fájdalmában. Annyival is inkább, mert a Csataképek nemegy darabja való eseményt ölelt fel.”(Mikszáth: 1973. I. kötet, 271.)

[30] Tarcsafalva az erdélyi Pálffy család ősi fészke. Azt a Pálffit, akit felkerestek és aki elszállásolta Szabó Sámuelt és csapatát, nem sikerült biztonsággal azonosítanunk. Talán ifj. Pálffy Dénes földbirtokos lehetett, aki részt vett a nagygyűlés munkálatain a gazdászati szakosztályban. (Napi Közlöny 1864. 3. sz. 11.)

[31] *Commotio*: mozgás.

cárt elvesztettem a ferblin. A veszteséget mentől inkább ki akarván verni fejemből, a málnára mentem, mi meglehetősen is munkálkodott.

Mint eddigelé majd minden faluban, úgy itt is megnéztük az igen ó stílban épített régi templomot, honnan egy székely embernél a tornác oszlopa helyett szolgáló római síremléket néztük meg, melyet le is rajzoltam, mint igen érdekes régiséget. Végre eljött a várva várt ebéd ideje. Az ebéd nagyszerű volt. Csiki a feltett csemegebort vagy igen jónak, vagy gyengének nézte, mert egy félkupányit bevágott belőle, minek berugás lett következménye. Ebéd előtt eljött a mester fia a hegedűjével, és nehány keserves falusi nótát leírtam nagy nehezen. Igen meglepett ezen ember, mert én falun hegedűst, ki egyszersmind kottista[32] is lett volna, nem ismertem. Azon ígéretet csalta ki elmenetele előtt belőlem, hogy a *Repülj fecském*et[33] leírom és elküldöm neki.

Szabó úr valami dologban Gálfi Sándor úrhoz ment[34], én pedig ott maradtam, s hol írás-, hol rajzolással töltöttem az időt estig. Elgondolkoztam az otthoniakról, vajon mit csinálnak, hogy vannak, annyira elmerültem ezen gondolatokba, hogy végre nyugtalanító gondokká váltak, melyek elűzésére a szabadba mentem a *napló tovább folytatása* felől gondolkodni.

Estére Szabó is megérkezett és vacsorálván lefeküdtünk.

Júl. 31. vas[árnap]. Reggel Szabó keltett fel, s röviden végezvén a reggelivel, egy fél óra alatt útban voltunk **Keresztúr** felé a Pálfi kis szekerén. Végre megérkeztünk **Szitáskeresztúrra**[35], hol egyenesen Vízi László[36] tiszttartó úrhoz szálltunk, ki igen megelőzőleg fogadott.

Később felmentünk gr. Hallerhez, hol a bemutatások és üdvözlések után *Farkassal* lementem a kertbe. A kert, mint ezelőtti nyáron is láttam, igen kitűnő gonddal van mívelve, az egres gyönyörű terméssel jutalmazta a reáfordított fáradságot, valamint a málna és veresszőlő is, miket nem mulasztottunk el meglehetősen megkóstolni. Nemsokára egy igen kedves hangzású szó, az ebéd, csalt el az egrestől.

Jól ebédelvén időtöltésnek a kártyát választottuk, mellyel kevés időt tölthettünk a Szabó lejövetele miatt, *kivel a szita-, rosta- és bordakészítést néztük meg*. Az asszony, kinél a szitaszövést néztük, nagyon bőbeszédű volt, annyira, hogy mindegyre kompromittált[37] Szabó előtt. Többek közt azt jegyezte meg, hogy ha férjével rosszul talál élni, a ház előtt van 3

[32] kottista: kottaismerő.

[33] Reményi Ede dala, a *Repülj, fecském, ablakára* igen népszerű volt a 60-as években, közkedveltsége, elterjedtsége következtében vita is kerekedett a mű szerzőségét illetően.

[34] Valószínű, hogy a költő, népköltési gyűjtő Gálffy Sándorról (1810–1871), az 1854-ben kivégzett Gálffy Mihály testvéréről, Kriza János munkatársáról van szó, aki a Kobádfalvával egybeépült Demeterfalván lakott. (Szinnyei III. 1894. 958–959.)

[35] Szitáskeresztúr: Székelykeresztúr.

[36] Azonosíthatatlan személy. Szabó Sámuel egykori enyedi iskolatársai és 60-as évekbeli marosvásárhelyi tanítványai között egyaránt előfordulnak Vízi nevű diákok és tanulók.

[37] kompromittál: kényes helyzetbe hoz.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

prókátor, kik majd elválasztják őket. A három prókátor alatt 3 fűzfát értett.

Minthogy a gróf magához hívott szállásra, annál inkább hajlandók voltunk elfogadni, mivel a kényelem és jól élés biztosítva volt ezáltal egész ottlétünk alatt. Vacsora után csakhamar lefeküdtünk.

Augustus 1. Másnap már nagyurak lettünk, mert Szabó fogadott két szekeret, melyen a gróféval együtt jól elférhettünk, ámbár *János és Farkas*[38] tb.[?] is velünk jött.

Rövid szekerezés után megérkeztünk **Nagygalambfalvá**ra, hol Sebesi..... úrhoz[39] hajtottunk be. Két udvarhelyi deákkal ismerkedtünk meg, az egyik Sebesi Artúr bátyja, a másik egy Fülei nevű, mely névhez alkalmas, és az egyénhez találó rímet találtam ebben: „Kinek igen nagyok fülei."

Megérkezésünk után mindjárt kirándultunk egy óriási tölgyet megnézni.[40] A tölgynek átmérője 8, kerülete 24 láb. Valóban ily ritka példányt a vastag fák közt még soha sem láttam és azt gondolom, hogy közülünk egy sem. Szabó azt jegyzé meg, hogy ha külföldön volna azon nagy ritkaság, messziről csodálására járnának, melyben van is némi igaz. Innen még délelőtt a repülő tóhoz mentünk[41], melyről azt beszélik, hogy száraz időben reáléphet az ember anélkül, hogy a rajta lévő gizgaz besüllyedni engedné; most azonban lehetetlen volt reámenni; tehát egyebet nem láttunk, mint egy csomó sás közepén egy kis tavat.

Délután Udvarhely fele indultunk. Décsfalván át az agyagfalvi réten mentünk végig. Egy igen szép térség, melyen átmenve önkénytelenül eszébe jut az embernek a székely nép régi és jelenlegi állapota.

Setét volt már, mikor **Udvarhely**re, onnan pedig **Szombatfalvá**ra[42] érkeztünk. Konczékat[43] éppen asztalnál találtuk, mégpedig, nagy szeren-

[38] Amint a naplóból kiderül, Mentovich Gyula egy évvel korábban is járt a Haller-kúriában, s ismerte a két Haller fiút, akik közül János az 1862/63-as tanévtől a marosvásárhelyi Református Kollégium első középosztályában kezdett tanulni. (Névsor 1863. 16.)

[39] A meglátogatott Sebesi úr az útijegyzetekben emlegetett Sebesi Artúrnak (s talán Sebesi Jóbnak, a későbbi népdalgyűjtőnek) lehetett az apja vagy rokona. Sebesi Artúr a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult az 1862/63-as tanév végéig, amikor a IV. középosztályt végezte. Egy osztályban volt Gagyi Samuval (Névsor 1863. 11.). A következő, 1863–64-es tanévben már nincs a marosvásárhelyi iskolában.

[40] Orbán Balázs is megemlékezik erről a tölgyfáról. Ő azt is tudja, hogy a nevezetes fa Sebessi Istvánnak, „alkotmányos életünk jeles főjegyzőjének kertjében, az oldalban fekvő falunak északkeleti végén, egy, az egész vidék felett uralgó dombtetőn" áll. (Orbán I. 1868. 29.)

[41] A Nagygalambfalva közelében lévő Rák tavánál járhattak. A néptől feneketlennek hitt tavon – mint Orbán Balázs írja – „náddal, buja tenyészetű vízi növényekkel benőtt úszó szigetecskék vannak, gémek és vadrucáknak kedvenc költőhelyei; e szigetkék a víz felett lebegnek, s a szél lendületére ide-oda uszkálnak". (Orbán I. 1868. 29.) Innen eredhet a „repülő tó" megnevezés.

[42] Szombatfalva ma Székelyudvarhelyhez tartozik.

[43] Azonosíthatatlan személy és család.

csétlenségünkre, a vacsora végén, azonban nem telt bele $^1/_2$ óra, midőn kávét, szalonnát stb. tettek elé, melyekkel elkergettünk nyakunkról egy iszonyú állatot, az éhséget.

Állapotunkat jól felfogták, úgy látszik, mert vacsora után mindjárt ágyat vetettek, melyeket el is foglaltunk csakhamar, és álomba merültünk. Itt egy igen érdekes eseményt sajnálnék elmulasztani. Még lefekvés előtt egy kutyát igen nagy bajjal tudtunk kihajhászni a házból, azonban csak kikergettük. Lefekvés után megint bent volt, de nem sokat csináltunk az egészből. Alig oltják el a gyertyát, én álomba szenderülök, s darab idő múlva valaki megráz és gyufát kér tőlem. A hangról mindjárt megismertem Szabó urat. Zsebemből gyufát vettem, mellyel a gyertyát meggyújtva Szabó rettentő méreg- és nevetség közt eléadja, hogy alig szunnyad el, hát egy igen különös hang, mintha valamit elöntöttek volna, erre igen különös, orrfacsaró szag ébreszti fel álmából. A gyertyavilág mindent megfejtett. A kutya idézte elé mind a kettőt. Nem volt egyéb teendő, mint a kutyát kikergetni és az ajtó előtt levő valamire a köpőládában levő fövényt ráönteni.

August. 2. Reggel felébredtem én és Szabó. Vette észre a t[ekintetes] úr, hogy valaki van a szobába, s kezd kiabálni neki, hogy azt az izét takarítsa el az ajtó elől. Erre előlép Koncz L., mert ő volt a szobában, mire Szabó rettenetes fogással előadja a múlt éj eseményeit. Mi pedig bejegyeztük.

9 óra felé fürdeni mentünk a **Szejké**re.[44] A víz nagyon hideg. Csiki beleugrott egyik felin, s ki a másikon.

Fürdés után a városba mentünk a paphoz, onnan az iskolába, hol megnéztük a Kis Gergely emlékoszlopát.[45] Meglátogattuk Kiss Ferenc tanárt[46] holmi körünkbe tartozó dolgok felől tudakozódni. Részint a város megismerése, részint holmi bevásárlandókért a piacra mentünk, én és Csiki. Dobrainál megvettem a kellőket, s hazamenet egy gyógyszertár előtt *Székely Albertet,* egykori tanulótársamat pillantottam meg.[47] Rögtön odamentem, s nehány szót váltottunk egymással. Akkor tudtam meg, magától a gyógyszertárostól, hogy ő az, ki bővebb tudomással bír Elekről[48], s Korondon ismeretséget is kötött volt apámmal.

[44] Szejke: Székelyudvarhely (Szombatfalva) határában lévő ásványvizes fürdő. A *szejke* szónak köznévként 'büdös forrásvíz' a jelentése; a *szejkes hely vagy víz* 'salétromos, timsós forrás'-t jelent a székely nyelvjárásban. (Kriza 1863. 517.)

[45] Backamadarasi Kis Gergely (1738–1787): a székelyudvarhelyi Református Kollégium jeles iskolaépítő tanára, igazgatója. Az emlékoszlopot 1843-ban az ifjúság emeltette évek hosszú során át összegyűjtött filléreiből.

[46] Kiss Ferenc 1864-ben tanvezető tanára volt a székelyudvarhelyi református főiskolának.

[47] Székely Albert az 1861–62-es tanév végéig osztálytársa volt Mentovich Gyulának. Akkor végezték a hatodik (utolsó) középosztályt. (Névsor 1862. 9.)

[48] Elek: Mentovich Elek (1850–1899), az útijegyzetek írójának három évvel fiatalabb öccse.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Hetivásár levén, éppen alkalmas idő volt iparcikkek bevásárlására. A fazakasoknál én is voltam. A többit Szabó végezte el. Dél fele Szombatfalvára mentünk.

Ebéd után megint a városba mentünk, hol a csizmáinkat megigazíttatók, s minthogy Kiss Ferenc magához hívott, ozsonnára hozzá mentünk. Biz ez olyan ozsonna volt, hogy nagy vacsorának is beillett. Egy ügyes leány kínálgatott, Kovács Ilona. Észrevétlenül telt el az est, hol éneklés, hol beszélgetés közt, míg széjjeloszlottunk. Egy rész Pataki[hoz][49], más Baczoni[hoz ment][50], én, Faluvégi és Szabó Kissnél maradtunk.

Aug. 3. Reggel egy igen nagy történeti nevezetességet, a „Székely támad" vár romjait néztük meg. A várfal és épületek nagyobb része még fennáll. Azt hiszem, hogy ily szép rom nincsen több Erdélyben.

Innen a paphoz, onnan pedig én és Faluvégi Szombatfalvára sétáltunk, hova a többiek is megérkeztek egy óra múlva. A délután hangversennyel telt el. A kisasszonyok zongoráztak, mi pedig énekeltünk. Legtöbbet ért a mienk. A zongorázók közt legtöbbet tud Hermin. Koncz P. K. úrtól hallottam „Olaszhon köszöntésé"-t, de gyenge előadás volt.

A lovak be levén fogva, Szabó úrék elindultak Homoród felé, én, Lőr[inczi], Nagy D[omokos] pedig ott maradtunk.

Fél óra múlva mi is útban voltunk, mégpedig a Koncz 4 lovával. A városban egy levelet tettem fel a postára. Egy óra alatt **Zetelaká**n voltunk tisztelendő Andrási József úrnál. Eligazítván a reánkbizottakat, vacsoráltunk s letettük magunkat.

Aug. 4. Reggel Homoród felé indultunk. **Keményfalvá**n egy ostoba székelyt találván, elvezetett az útra, mely Homoród felé vezet. Végre nagy fáradtan **Homoród**ra érkeztünk. Homoród egy igen egyszerű fürdő. Vidéke nagyon szép. Az egész fürdő fenyvesekkel van körülvéve. Két borvízforrás van, melyeknek vize sokkal jobb a korondinál.

Szabóék elmenvén **Oláhfalu**ba, csak magunk voltunk, ennek okáért minden jót ettünk és ittunk, mi csak volt a vendéglőben.

Délután megérkeztek a többiek is, és elindultunk **Sz. Oláhfalu**[51] felé, hova megérkezvén a fogadóba (menve) szálltunk. Szabó alatt, hol egy ügyes menyecske volt, mi pedig fenn két szobában háltunk.

Aug. 5. Reggel **Szentkeresztbányá**ra mentünk. Minthogy szándékunk volt a hámort megnézni, Robonyi bányanagyhoz mentünk, ki meghordozott a hámorban.

Az első épületben a kohó van, melyet éppen béleltek több mázsányi kővel, ezért nem is dolgoztak. A katlan csűrének egy rekectékében nehány kész levő öntöttvas művet néztünk meg. Innen a 2-ik épületbe mentünk,

[49] Pataki Pál, a székelyudvarhelyi Református Kollégium tanára.
[50] Baczoni Ádám református lelkész Székelyudvarhelyen.
[51] Sz. Oláhfalu: Szentegyházas Oláhfalu.

hol a már kiolvasztott vasat kalapálják. Két nagy vaskalapács van ezen célra alkalmazva, melyeket a víz hajt. Úgy van készítve, miszerint egy kötél vagy rúd meghúzása által hol megindítani, hol megállítani, és sebesebb vagy lassúbb ütésre [lehet] mérsékelni. Ennek eszközlésére gyermekek vannak alkalmazva.

A harmadik épületben egy nagy gőzkalapács és a hengerek a vas lapítására vannak. A hengereket egy vaskerék, a vaskerekeket a víz hajtja. A kerék egy más kereket is hajt, melyhez egy csiptető van alkalmazva a vasrudak végei elvágására.

Visszamenet Szabó Robonyihoz ment, mi pedig a patak partján letelepedtünk, nehányan megfürödtek. Szabó visszajöttével a bányához mentünk.

A bánya nem egyéb.....[52]

Aug. 6, 7, 8, 9 [53]

Aug. 10. 5 órakor reggel már útban voltunk a **Szent Anna tava** felé. Igen szép bükkes erdő közt mentünk mintegy $2^1/_2$ órát, midőn egy hegyen beereszkedvén szemünkbe tűnt a tó. Ki csak lerajzolva vagy leírva látta ezen tavat, ne fogjon oly nagy munkához, hogy azt maga elébe képzelje, mert soha se teheti. Vagy látás után leírni, mert arra se képes, legfeljebb leírja hogy a hely fekvése milyen. A tó meglehetős magasságú hegyen fekszik, környezve gyönyörű bükkes hegyekkel, melyeknek aljában sugár fenyők állanak. A bemenetnél a tóhoz egy kis kápolna van.

A víz gyönyörű sötét-tiszta, s mint a tenger, folytonos mozgásban van.

Bármennyit írnék, képtelen volnék elég hűen lefesteni szépségét, elég annyit mondanom róla, hogy kétannyi fáradságot kipótol annak látásábani gyönyör, mint mennyibe kerül.

A tó partján egyet falatoztunk. Képzelni lehet, hogy mily étvágya van az embernek egy ily tájkép szemlélése mellett, oly fáradság után, mint annak, míg a tóig felmászott.

A tavat egy igen gyenge karmoláshalmazzal lerajzoltam.

Megkerültük a tavat, melynek terjedelme igen nagy. Az egyik partjáról nézve a másikon az ember igen kicsinek látszik.

Innen a torjai kénköves barlang felé vettük utunkat. Az úton mindegyre elmaradoztunk, minek a bokrok közt igen buján tenyésző eper volt oka. Gyönyörű [f]enyvesek közt haladtunk mintegy 3 órát. A gyaloglás hosszú és fárasztó volt, mivel vezetőnk elvétette az utat, és nagy későre megérkeztünk a torjai borvízfürdőre, hol mindjárt leheveredtünk a zöld takaró-

[52] Itt a feljegyzések megszakadnak. A szerző félbehagyta a mondatot, s nem írt naplót a következő napokon sem.

[53] A négy napnak (augusztus 6, 7, 8, 9) felírta a dátumát, helyet is hagyott mindegyiknek külön-külön, de feljegyzéseit nem egészítette ki utólag. Így nem lehet tudni, merre jártak. Annyi biztos, hogy ez az idő alatt keltek át a Hargitán, mert augusztus 10-én *hajnalban* indultak a Szent Anna-tóhoz, s még világos volt, mikor este *visszaérkeztek* Bükszádra.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ra, a szép fűre. A kút egy gyönyörű völgyben fekszik. Megtelepedésünk helyéről – egy hegy oldaláról – majdnem az egész vidék látszott. Szembe velünk, kissé jobbra a regényes **Bálványos** váromladék emelkedett, balra a völgy nyílása tűnt el a fenyőkkel borított hegyek közt, szembe pedig egy hegy oldalából a barlang sziklái néztek farkasszemet velünk. Alatta nehány szekér, mellette zöld ágakból készült sátor, melyek a fürdői vendégség lakásait képezték. Minthogy fáradtak, éhesek és főleg szomjasok voltunk, rövid időn falatozáshoz kezdtünk, melyet elvégezvén, a pompás borvízből ittunk egy jót, azután pedig „tied voltunk, imádott heverés".

Nem mulasztom azon szívességet is leírni, mellyel pár ottlevő szürkebarát elhalmozott.

Később a barlang felé vettük utunkat, és félórai hegymászás után el is értünk egyet. Ez egy nyílás a sziklában, melybe belefér 4–5 ember. Be is mentünk. Belől igen kellemetlen szagú gőzt érez az ember, mely azonban nem fojtós. Alól az oldala a nyílásnak mintegy másfél singnyire sárga, melyet az alól nagy mértékben kirohanó gőz tesz sárgává.

Innen mentünk a 2-ik barlangba, mely már sokkal tágasabb, mint az előbbi és falai egy ölnyire is sárgább[ak], mely azt jelenti, hogy ott ne lélekzeljen az ember. A nyílás előtt kinyugodván magunkat, mindenikünk egyenkint párszor megjárta a nyílást, persze befogott orral. Hogy mily mérges az onnan kitóduló gőz, onnan is megismerheti az ember, hogy a nyílás előtt a földön döglött legyek, hangyák vannak. Meg is kisérlettük, hogy vajon a gőz ölte-é meg azokat, és bevittünk egy pár hangyát, és meggyőződtünk róla, hogy a legapróbb állatot is megöli.

Innen a harmadik, *timsós* nyílásba mentünk, melybe, minthogy legfeljebb fél ölnyire van a mérges gőz, be lehet menni. Mindenikbe különös melegséget érez az ember, és a szemet nagyon csípi, azonban az nemhogy ártana, sőt inkább használ a gyenge szemeknek.

Lejövet kinyugodtuk magunkat, s ezzel útnak indultunk vissza Bikszád[54] felé. Az úton megnéztünk néhány forrást, melyekből a barlangban levő légnemhez hasonló vízzel vegyülve buzog ki. Még világos volt midőn **Bikszád**ra visszaérkeztünk.

Szándéka levén *Szabó úrnak* a tusnádi fürdőt meglátogatni, felszólított minket, hogy ki akar vele menni. Csak *én, Csiki, Kovács és Nagy D.* vállalkoztunk.

Mintha az idő tekintette volna fáradtságunkat, mely már meglehetős vala – igen tiszta volt. Gyönyörű holdvilág mellett sétáltunk a fürdő felé. A vidékben még a setétség mellett is gyönyörködtünk. Sőt inkább, az est még regényességét növelte. Egy óra alatt a **tusnádi fürdő**n voltunk. A fogadóban vacsorát rendeltünk.

[54] Bikszád : Sepsibükszád.

Vacsora után rögtön lefeküdtünk a szénára, egy-egy gallérköpenyeggel betakaróztunk, s egyszer csak reggel volt.

Aug. 11. Hirtelen felöltözénk és fürdeni indultunk. Csak most kezdtem tapasztalni, azaz észrevenni, hogy ezen fürdő épületeire nézve is elébb áll a korondinál, a vidéket nem is lehet hasonlítani. Igen szép fenyves közt egy hegy oldalában van a fürdő. Épületei igen csinosak, fürdője pompás, nem nagyon hideg, és a melegtől mégis távol áll.

Fürdés után visszaindultunk Bükszádra, hol megérkezésünk után csakhamar az üveghuta raktárát néztük meg. Az üvegek leírását máskorra halasztom.

Visszajövet jót falatoztunk, mely után megindultunk gyalog – mit már nagyon unni kezdtünk. Két óra alatt **Málnás**on voltunk, hol a paphoz mentünk. Itt igen sokan levén, restelltük a dolgot; de egy szekér, mely az ablak alatt vala elmenendő, kihúzott a sárból. Négyen rögtön ráültünk és útnak indultunk.

Az úton csakhamar egy eső ért utól, mely a feltartott esernyő dacára jól megvert.

Megérkezvén[55] egyenesen Vajna Sándor tanárhoz hajtattunk[56], honnan csakhamar – mivel beteg volt – el kellett mennünk. A Faluvégi tanácsára a mesterhez ..... mentünk[57], ki ugyan nem volt otthon, azonban beszálltunk. A F[aluvég]i kivételével egy vendéglőbe mentünk, s jót vacsorálánk egyet, s hazajövet lefeküdtünk.

Aug. 12. Reggel, a rossz idő miatt nem mozdulhatván ki, kártyázni kezdtünk, mi szinte délig tartott, kivéve azon időt, míg egy levelet írtam.

Ebéd után a postára másztam Dömével a nagy sárban. Azután pedig folytattam a délelőttit, mert az idő gyengén viseli magát. Később naplót írtam. Részint írás-, részint rajzolással töltöttem el az egész délutánt, míg eljött az est és vacsora után lefeküdtünk.

Aug. 13. Reggel folytattuk a szokott időtöltés[t], mit esős időben használunk – a kártyát. Délután dettó 4 óráig, midőn lementünk Vajna S. úrhoz. Ott megint kártyáztunk, miközben egy Gyárfás..... nevű tanító odajövén, mondá, hogy engem akar látni, mint tanuló társának fiát.[58] Szürkületkor új szállásunkra mentünk, Király József úrhoz, hol lehető ké-

[55] Sepsiszentgyörgyre érkeztek.

[56] Vajna Sándor 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium igazgató-tanára volt. (Névkönyv 1864. 113.)

[57] Sepsiszentgyörgyön 1864-ben több tanító is működött, így nem lehet tudni, kihez „szálltak be".

[58] Gyárfás Sámuel – a festőművész Gyárfás Jenő apja – lehetett az érdeklődő tanító, ki 1839-ben subscribált a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban, két évvel később, mint Mentovich Ferenc. (l. Jakó–Juhász 1979. 243, ill. 240.) 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium elemi iskolájában volt tanító. (Névkönyv 1864. 113.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nyelemmel telepedtünk le. Valahára megértem, hogy külön ágyban hálhatok, nem pedig másodmagammal.

Aug. 14. Vas.[árnap] Jól kihúztuk. Nincs óra, mégis bizonyos vagyok benne. A reggeli pompás kávé volt, utána a szemerjai dohány mind felséges, hanem mindezektől elmegy a gusztus, ha az időt is hozzá vesszük. Vajna úrhoz mentünk, hol egész délig jegyzőkönyv-olvasással foglalkoztunk. Ebédre megmarasztott Vajna magánál. Vettem 2 frt. szemerjai dohányt. Délután az unalmat és jegyzőkönyv-olvasást folytattuk, mit el is végeztünk. A kaszinóba is voltunk. De gyenge mulatság volt.

Aug. 15. Reggel **Kilyén**be mentünk. Az Olt nagyon kivágott. Kilyénben senki se levén otthon, visszafordultunk és egyenesen báró Szentkeresztihez mentünk.[59] Itt darabig néztük a nagyszerű szobákat, hanem ezt meguntuk. Ekkor kimentünk, s megnéztük a Béla selyembogarait. Nagyon sok van, már kezdik bebugozni [sic!] magokat. Innen a kertbe mentünk. A kert nagyszerű. Vannak mesterséges kősziklák, fürdőhelyek, kalibák. Van egy torony, melyről felséges a kilátás. Egy nagyszerű tó. Fürdőház, testgyakorlati eszközök. Egy szobapisztollyal lődöztünk darabig, midőn hivattak egy malmot megnézni a faluban. A malom egy igen régi, csinos és nagy pontossággal készült montlisztmalom[60].

Visszamenvén ebédeltünk tercettben [?], ezután pedig visszamentünk Szentgyörgyre, honnan megindultunk Előpatak felé.

Előpatak a legnagyobbszerű fürdője Erdélynek, hol igen sok ember és nemzetbeli megfordul. A táj sokkal alább áll a homoród- s még inkább a tusnádinál. Nagyszerűségét csakis az épületek, pénzforgalom, népesség teszik. Van egy igen szép fedeles sétány a kút előtt, hova esős időben az egész vendégség vonulni szokott. Jelenleg színészek, a Hubai társulata[61] is ott van. A víz igen bő forrásban buzog. A házak emeletesek többnyire, és fák közé rakott kőből vannak. Vendéglője elegáns. Mindent kap az ember, mi kell, csak pénz legyen. Megérkezésünkkor mindjárt megtaláltuk Székely Gergelyt[62], kivel hozzámentem. Ellátott dohány-, zacskó-, pipával. Megkávéztatott, azután a színházba mentünk. Éppen „Angolosan”-t adták. Meglehetősen játsztak. Innen a vendéglőbe mentünk. Vacsora után ittunk egy darabig s hazamentünk szállásunkra. Nekem és Szabónak egy külön szobánk volt, hol úri módra háltunk.

[59] Báró Szentkereszti Zsigmondhoz mehettek Árkosra.

[60] Montliszt: ‘finomliszt’, ‘lisztláng’ (németül Mundmehl ‘lisztláng’). A régi erdélyi nyelvben többnyire *muntliszt* alakban fordult elő. (Szabó T. IX. 1997. 426.)

[61] Feltehetően Hubay Gusztávról van szó, kinek magyar színtársulata 1864 nyarán Brassóban működött, „még pedig szépen pártolva”. (Koszorú, II. évf. I. félév, 25. sz. 1864. június 19. 599.), 1866-ban pedig Győrben. (Kerényi 1990. 461.)

[62] Székely Gergely 1864-ben a sepsiszentgyörgyi algimnázium főgondnoka volt (gr. Mikó Imre mellett) (Vö. Névkönyv 1864. 113.) Valószínű, Előpatakon nyaralt.

16. Aug. Reggel tudtam meg, hogy *Csiki és Lőrinczi csúful összeverekedtek*. Frustuk után megjártuk a fürdőt és **Árapatakár**a mentünk, hol a pappal..... borzasztó vitám volt az apám „Rendreutasítása" ügyében.[63] Nemsokára megérkeztek Szabóék, mire félbeszakadt vitánk.[64]

Ebéd után csakhamar felvettük a pintlit, és útra keltünk. Nagyon rosszul jött a pintli az eddigi szekerenjáráshoz képest. Az úton, mindjárt a falu mellett egy hegyre másztunk, melyről a kilátás nagyszerű volt. Előttünk a kiáradt Olt,[65] azon túl a sötét Szászerdő, s még túl a különböző nevű falvak. A távolban a Schullergebirge nagy hegy emelte akkor hóval fedett fejét, mintha egy tisztes ősz lett volna. A hegy alatt alig kivehetőleg **Brassó** falai fehérlettek.

A tetőn egy Dósa Antal nevű fiatalemberrel találkoztunk, ki elvezetett – nagy sárban – **Illyefalvá**ra. Itt a pap Révai Lajoshoz mentünk, de Sz.[abó] úr megmondá, hogy van itt egy Gál István nevű úr, ki apámnak tanulótársa volt, ahhoz megyünk.[66] El is mentünk, szívesen fogadott, vacsoráltunk és lefeküdtünk a pompás ágyba.

Aug. 17. Reggel a paphoz mentünk, kivel a templomot néztük meg. A templom kettős fallal van bekerítve. A külső fal mellett belől a falubeliek gabonásai vannak. Visszamenve egy jegyzést tettem naplómba a halottak lajstromából.[67] Voltunk....., hol az asszony igen szép szőtteseket ké-

[63] Árapatakon Csulak Zsigmond volt a református lelkész 1864-ben (Névkönyv 1864. 99.); „borzasztó vitám volt az apám »Rendreutasítása« ügyében": az útinaplónak ez a részlete szolgált egyik legmeggyőzőbb érvként amellett, hogy a naplóíró diák Mentovich Ferencnek (1819–1879), a marosvásárhelyi református főiskola tanárának a fia volt. Mentovich Ferenc ugyanis, miután *Az új világnézlet* című művének első kiadását (Marosvásárhely 1863) az osztrák cenzúrahivatal elkobozta, 1864 tavaszán hitfelekezetének papjaival került összeütközésbe az erdélyi református tanárok második értekezletén felolvasott, *Az ember nyomai a geológiában* című dolgozata miatt. Mentovich materialista nézeteinek hangot adó előadásával magára haragította a református papság konzervatív tagjait, akik a sajtóban is vehemensen támadták. Egy kenetteljes laptudósító például sietett felszólítani Mentovichot, hogy „saját, nem pedig anyaszentegyházunk zsoldján" terjessze világnézeti elveit, és ne a marosvásárhelyi református főiskola katedrájáról, ahol „máris veszélyes gyümölcsöket kezdtek teremni". (B. 1864. 800–801.) A támadásokat Mentovich *Egy kis rendreutasítás* című vitairatában verte vissza. (Mentovich 1864. 891.)

[64] Szabó Sámuel megérkezése óhatatlanul a vitába keveredett diák pozícióját erősítette volna, hiszen Szabó – a tanári értekezlet jegyzője – tanártársának és iskolájának védelmében előbb a sajtóban, majd külön füzetben is ismertette az értekezleten történteket, egyértelműen visszautasítva az áskálódó és gyanúsító vádakat. (F. Szabó 1864a., 1864b.)

[65] 1864 nyarán jégesők, áradások pusztítottak Erdély-szerte. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a szeptemberi marosvásárhelyi gazdasági tárlaton a terménykiállítás nagyon szerény volt.

[66] Gál István Mentovich Ferenccel egyszerre, 1837-ben subscribált a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. (Jakó–Juhász 1979. 240–241.)

[67] „Visszamenve jegyzést tettem naplómba a halottak lajstromából": ez a kitétel arra enged következtetni, hogy az útijegyzeteken kívül Mentovich Gyula külön is vezetett naplót. A megtalált kéziratos útijegyzetekben ugyanis ez a „jegyzés" nem szerepel (hacsak nem a kitépett lapokon volt!).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

szít külföldi festékkel. A kisasszony nagyon ragyás. A mesterhez is beszólottunk, ki valami régi költeményt és az édes serkészítés felől beszélt. A papnál szalonnázván Gálhoz mentünk, kinél ismét ettünk, s úgy indultunk útnak.

Rövid 1½ óra alatt **Uzon**ban voltunk, hol a paphoz beajánlott Révai. A paptól Pünkösti Sándorhoz mentünk valami kitűnő szőnyegeket megnézni, s ha lehet, elvinni közülök. A nagymámi nem akart egyet se adni, a mámi igen is, nem is, a kisasszony hajlandónak nyilatkozott. (A kisasszony sovány, de csinos.) Ezen bizonytalanságban eljöttünk, és a papnál egy ebédet megozsonnáztunk, midőn tudósítnak, hogy a szőnyeget el lehet vinni. Visszamenve, 2 szőnyeget, egy átalvetőt kiválasztottunk, és egy lepedőbe varrva elhoztuk. *A szőnyegek valóban szépek, és a kiállításnak egyik dísze leend.* El akartunk menni Gidófalvi Lászlóhoz[68] is. De nem találtuk honn.

Visszamenve megvártuk a szekeret és megérkezvén, útnak indultunk.....

Megérkezvén **Réty**re, Antos Ferenc úrhoz mentünk, ki apámat és Szabót is ismervén, igen szívesen fogadott.[69] Mi is annyira otthon éreztük magunkat, hogy a jó török dohányból mindjárt csibukra töltöttünk. Nemsokára felhozták a vacsorát is, mely után lefeküdtünk.

Aug. 18. Pompás frustuk után a templomot néztük meg. A pap és mester, kikkel voltunk, valami írásról beszélnek, melyben 1138 lett volna, de bizonytalan. A templomból haza, onnan pedig Zágon felé indultunk.

Szentivánon át Borosnyóba – hol megálltunk pár percre –, onnan **Zágon**ba érkeztünk, persze az Antos lovaival mentünk. Demeter Sámuel tiszteleteshez hajtattunk be.[70] Szerencsénkre még otthon volt, de csakhamar Borosnyóra ment. Csakhamar megérkezésünk után borzasztó éhség lepett meg, melyet – a kertbe menvén – veresszőlővel iparkodtunk megszelídíteni. De a hirteleni ebédre hívás más fordulatot adott gondolkodásunknak. Ebéd után pompás feketekávé mellett szívtuk a szemerjait, vagy szemerjai mellett ittuk a feketét – nekem mindegy, melyek után jónak láttam fennírtakat leírni.

Nemsokára egy, a pap és többek által petrifikálódott [sic!] fához indultunk. A Zágon pataka mellett felfelé mentünk 2 óra hosszat, midőn a

[68] Azonosíthatatlan személy.

[69] Rétyi Antos Ferenc (1822–1876), a szabadságharc honvédtisztje, Nagyenyeden tanult 1838-ig. Mentovich Ferencet onnan ismerhette; a fiatalabb Szabó Sámuelről esetleg testvérei révén tudott, hiszen a szabadságharcot megelőző másfél évtizedben öt Antos-fiú nevelkedett a Bethlen Kollégiumban. (*** 1894. 135.) Antos Ferenc meglátogatását nem csupán az esetleges korábbi ismeretség magyarázza. A háromszéki birtokain gazdálkodó Antost valószínű, hogy elsősorban a gazdasági és terménykiállításon való részvétel érdekében keresték fel, ugyanúgy, mint br. Szentkeresztit Árkoson és gr. Hallert Székelykeresztúron.

[70] Demeter Sámuel évfolyamtársa és barátja volt a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban Szabó Sámuel testvérbátyjának, a szabadságharcban elesett Szabó Józsefnek (1826–1849).

velünk levő mester tudtunkra adta, hogy megvan. Legelső látásra felismertük, hogy nem kövület, hanem valóságos kő, fehér kovacserekkel. Ha a kovacs nem lenne benne, még inkább lehetne fának gondolni, de így teljességgel nem. Az úton temérdek vaskövet találtunk rakásra hányva, melyet hihetőleg az itt ezelőtt pár évvel bányászó angol hányatott rakásra. Amint mondták, az angol hitette el a néppel, hogy a fennírt kő – fa.

Hazajőve egy öreg úr jött oda, ki a faluról mindent, amit tudott, leírt és Szabó úrnak adta át. Ugyanő beszélte, hogy egy ember a közeli erdőben fehér medvét látott – ez azonban csaknem hihetetlen dolog.

Midőn éppen vacsorához akartunk ülni, megérkezett a pap egy odavaló fiatalemberrel, *Barta Ferenc úrral, ki a Szabó tűzmestersége alatt káplár* volt.[71]

Pompásat vacsoráltunk, és minthogy 11 óra felé járt az idő, lefeküdtünk.

Aug. 19. Másnap reggel meglátogattuk Barta Ferencet. Egy igen régi épületben lakik, melynek egyik szobája stakaturgere[n]dáján levő írást betűzgettük, azonban az idő annyira eltelt a sok tisztogatással, hogy teljességgel nem olvashattuk el. A Barta Miklós háza hasonló régi, melyet meglátogattunk.

Mikor visszérkeztünk a paphoz, már ott volt a Barta két fekete ménlova egy kis szekérrel. Jót szalonnáztunk, s felülvén a szekérre megindultunk. **Papolc**on – hol harangfeliratot másoltam 1611-ből, **Kőrös**ön[72] – hol a papnál megnéztük a Csoma Sándor születésidejét – át, hol Nagy Pál tiszteletes úrnál leszálltunk, s a szitakészítést megnéztük, valamint a Csoma Sándor születésidejét, s egyet ebédelvén megindultunk, és végre Kovásznára értünk. (Kőrösön találkoztam Nagy Lajival, ki az ottani papnak fia.[73] Ezt akkorig nem is tudtam.)

Kovásznán Inczéhez[74], a paphoz mentünk; honnan mindjárt kiindultunk experiálni[75]. A piacon egy fabódé van, melynek ajtajára nagy betűkkel ez van írva: POKOLSÁR. Belül szürke, sáros lé buzog a földből, még-

[71] Szabó Sámuel 1848-ban még diák volt, a nagyenyedi Bethlen Kollégium jogtani osztályában tanult. Az iskolapadból került a szabadságharc forgatagába. Rövid pesti kiképzés után a hadsereg tüzérosztályához rendelték Nagyváradra, s onnan 1849 márciusában Kézdivásárhelyre küldték, hogy a Gábor Áron ágyúit kezelő székely újoncok tüzérségi kiképzésében segédkezzék. Háromszék önvédelmi harcának aktív részese volt, tűzmesteri, hadnagyi, majd főhadnagyi rangot kapott. (Vö. Szilágyi 1898. 437–438.) Ütegparancsnokként vett részt a kökösi ütközetben, tőle származik az egyetlen korabeli beszámoló Gábor Áron haláláról. (Szabó Sámuel 1896. 170–172.) Ismeretsége Barta Ferenccel ebből az időből való.

[72] Csomakőrös.

[73] Nagy Lajos osztálytársa volt Mentovich Gyulának a középosztályokban.

[74] Incze Györgyöt Szabó Sámuel Enyedről ismerte, néhány évvel volt idősebb nála. 1845-ben a felső vagy hittani osztály diákja volt Csulak Zsigmonddal együtt. (Jakó–Juhász 1979. 247.)

[75] experiál: tapasztal. (Szabó T. III. 1982. 544.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

pedig éppen olyan, minőt a torjai Büdös körül láttunk, csakhogy ez sokkal bővebb forrás, mint azok.

Egy mellékutcáján a falunak bemenve, egy telek hátulsó részében egy gödör van befedve nehány deszkával, benne padok és a fenekéig grádics-lejáróval. Ezen lyukban a torjai barlangban levőhöz hasonló gőz van, és aki belemegy, ebben is különös melegséget érez. A tűz elalszik benne.

Minthogy Szabó okvetetlen el akart menni **Vajnafalvá**ra[76], tehát felültünk a szekérbe, és egy jó fertály óra alatt ott voltunk. Az idő rövidsége miatt hirtelen néztünk meg mindent, és a már csepegni kezdett eső nagyon sürgetett. Megnéztük a kéngőzös lyukat, mely annyiban különbözik a kovásznaitól, hogy egy kevéssel jobb a fedele, mint annak, s 3 részre van osztva, mindenik lyuknak kétfele nyíló fedele van, melyet a bemenő magára borít s a fedelen levő lyukon kidugja a fejét. A fürdőt is megnéztük, mely a homoródihoz hasonló borvizet tartalmaz. Iható borvize is van a fürdőnek. A vidékről nem lehet teljességgel azt mondani hogy szép. Lankás, erdős hegyek veszik körül, milyeneket az ember Erdély minden vidékén láthat. A fürdőt – az épületeket, stb. értve – nem lehetett látni a falutól. Azaz, minthogy a fürdő a faluban van, nem lehetett kivenni, melyik épület a vendégház, melyik pedig a faluhoz tartozó. Vajnafalváról visszajövet meglehetősen megferesztett az eső.

Mihelyt visszaérkeztünk a paphoz, mindjárt kezdtek marasztani éjszakára. Semmi esetre se akarván ott maradni, egy szekeret fogadtak, és azzal vacsorához ültünk. Mikor felkeltünk az asztaltól, 8 óra volt, hanem mégis elindultunk.

Az úton a kocsis valami diák-speciest vett fel maga és magam mellé, ki miatt kissé szoros ülésem volt, hanem ettől is megmenekedtem. Megérkezésünkkor már minden nyugodott tek[intetes] Donát..... úrnál[77], kihez szállandók voltunk. A beküldött szolgáló azon örvendetes hírrel tért vissza, hogy bemehetünk. Egy nagy terembe vezetett, melybe a háziúr nemsokára kilépett. Míg az ágyakat vetették, a házigazdával beszélgettünk, azután pedig, tekintve azon jó példabeszédet, hogy „az idő eljár”, lefeküdtünk.

Csernáton, Aug. 20. Gyönyörü idő volt, és nagy meleg. Reggeli után még elmentünk a mesterhez. Nagy méhész, esztergályos, asztalos stb. Mikor hazamentünk, már készen állott a Dónát szekere, mellyel **Márkosfalvá**ra mentünk. A pap tanulótársa volt Szabónak, még most is

[76] Ma Kovászna része.

[77] Azonosíthatatlan személy. Az útijegyzetekből az sem derül ki, hogy melyik faluban lakott. Valószínű, hogy a két Csernáton (Alsó és Felső) valamelyikében. (1864-ben még külön papja-tanítója volt mindkét Csernátonnak.)

igen jól vannak.[78] Apámat is ismeri. Elmenetelünkkor dicsérte a nagy kártyázó tehetségeért.

Csernátonba megérkezvén, a paphoz szállottunk, ki nem volt otthon. A papné és testvérének azon ígéretet téve, hogy visszajövünk ebédre, *Farkas Jánoshoz*[79] mentünk. Szabónak ez is tanulótársa volt. (Jegyzés: A papné testvére gyengén néz ki, de amellett egy nagy gyengesége van: nagyon helytelenül beszél. Annyi *éppen*t mond, hogy ha egy óráig jegyezném, bizonyosan jobban elfáradna [sic!] mintha egy falut körülményesen leírnék.) Farkas befogatott és a paphoz felküldött, mert megjegyzendő, hogy a paptól Farkasig egy jó félóráig mentünk, mégpedig nagyon jól. Visszaérkezésünk után hamar megérkezett a pap egy fiatalemberrel, kikkel röviden megismerkedtünk.

Ebéd után pompásan feketéztünk, s elindultunk K[ézdi]vásárhely felé. Egy naturális ezermester utunkba esvén bementünk hozzá.[80] Egy rövid órát töltöttünk az ezermesternél. Kijőve a[z] 1000 mestertől [sic!] elbúcsúztunk és továbbmentünk. Egy egyenes útvonalon mentünk be **Kézdivásárhely**re.

Ezen város sokkal jobban néz ki S[epsi]szentgyörgynél, meglehet, hogy szépségét növelte a meleg és tiszta idő, mely szerencsénkre beállott. Székely Iván[81] tiszteletes úrhoz, hol már a többiek megtelepedtek volt. [sic!] Székely ismeri apámat, amint mondá. Minthogy városban voltunk, érdekünkben állott megismerni, miért elindultunk, és megjártuk a város szebb utcáit.

Vacsora előtt átjött Lőrinczi a szállásáról azon izenettel, hogy menjek Molnár Józsiáshoz, mert szeretne megismerni.[82] Egy percre átszaladtam,

[78] Márkosfalva református lelkésze 1864-ben Bodola Sámuel volt. Szabó Sámuel bátyjának, Szabó Józsefnek volt osztálytársa az enyedi kollégiumban. (Névkönyv 1864. 101.; Jakó–Juhász 1979. 247.)

[79] Farkas János Szabó Sámuellel együtt a jogtani osztály hallgatója volt 1848-ban. (Jakó–Juhász 1979. 250.)

[80] A meglátogatott csernátoni „naturalista" minden bizonnyal Végh Antal (1811–1882) volt, aki értett az asztalossághoz, vasöntéshez, esztergályos munkához, 1849-ben ágyúöntő volt Gábor Áron és Turóczi Mózes mellett, a szabadságharc után ekét, malmot csinált, élete végén pedig egy olyan gőzgéppel kísérletezett, melyet szántásra és cséplésre használhattak volna. (Magyar Polgár, 1881. szeptember 22. 215. sz.) A marosvásárhelyi kiállításon sódarálóval szereplő Végh valószínű azonos a csernátoni ezermesterrel. (Tisza 1865. 40.) Feltételezhető, hogy a kiállításon szereplő, marosvásárhely tulajdonát képező „jelesen összeállított faeke" megalkotója is a csernátoni ezermester volt. A kongresszus dokumentumaiban „nagyajtai Vég Antal"-ként szerepel; nem lehet tudni, hogy lakhelye vagy előneve után emlegették nagyajtaiként. (L. Szabó József 1865. 75.)

[81] A Névkönyv szerint a kézdivásárhelyi református lelkész neve Székely János (1864. 101.).

[82] Molnár Józsiás (1836–1093): Kézdivásárhely jeles polgára. Iparral, kereskedelemmel foglalkozott, szülővárosában gőzmalmot létesített, mely nagy hírnévre tett szert. A század utolsó évtizedében és a 20. század elején több ciklusban volt Kézdivásárhely országgyűlési

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

s azon ígérettel tértem vissza, hogy vacsora után visszamegyek. Vacsora után vissza is mentem, s *bor mellett hegedülgettem nehány darabot egy vén cigány sekundálása mellett*.[83] Azt hiszem, hogy lefacsartam Józsiást, mert gyenge hegedűs, amint én hallottam.

11 óra után egy kávéházba mentünk, hol egy kevés bort megittunk, s minthogy 12 óra felé járt az idő, visszamentünk Molnárékhoz. A paphoz restelltem visszamenni, mert már bizonyosan le voltak feküve. Hazamenvén rögtön lefeküdtünk, s reggelig húztuk.

Aug. 21. Reggelizvén a paphoz mentem. A szekér meg volt fogadva, mellyel tovább menjünk. Elpakolva holmit, búcsúzni mentem Molnár Józsiáshoz, s elindultunk egy jó ernyős szekérrel 4-en: én, Makk[ai], Csiki, Lőrinczi. Vígan beszélgetve haladtunk az úton, míg megérkeztünk **Kászonújfalu**ba. Ezen faluhoz közel levő fürdőn halt volt meg Molnár János.[84]

Egy úrral találkoztam, ki mihelyt megtudta nevemet, mondá, hogy apám jó ismerőse. Nagy Dani k[ézdi]v[ásár]h[e]lyi városkapitány.

Az ebédünk gyenge volt, azonban a bor és kávé kipótolta. Sokat nem időzhettünk, mert célunk még messze volt, tehát ebéd után mindjárt megindultunk, **Kozmás**on át – hol egy percre megállottunk – **Csatószeg**re[85] értünk. A szekeresünk idevaló levén, nem állhatta meg, hogy be ne menjen a házához, hol egyet étetett.

Egy nehány falun keresztülmenve megérkeztünk **Csíkszeredá**ba. A város végén egy vendéglőbe beszálltunk. A vacsora nagy késő́re megvolt, s igen jó étvággyal elköltvén, lefeküdtünk.

Aug. 22-én megnéztem a város felőlünk levő részét. Nagyon jól néz ki, azonban nem privát-, hanem császári épületek. Az úttól balra egy kis vár van, melybe nem jártam, csak kívülről néztem meg; annyit megjegyezhetek róla, hogy sokkal erősebb és csinosabb, mint a m[aros]v[ásár]helyi. Meglátogattuk a papo[t]. Egy nagy szájhőst ismertünk fel benne. Azt állítja, hogy ő leszidta a püspököt, mit kötve hiszünk mindnyájan. A vár mellett találkoztunk Nagy D[omokos]sal, kitől megtudtuk, hogy megérkeztek Szabóék is.

képviselője. (Szinnyei IX. 1903. 233–234.; Incze 2003.) A város parkját, melynek területét Molnár adományozta, ma is Józsiásnak nevezik.

[83] Az útijegyzetekben több rendben találunk utalást arra, hogy a szerző kottát ismerő, hegedűn játszó fiatalember volt. Közvetve ez is Mentovich Gyula szerzőségét bizonyítja, mert tudjuk róla, hogy tehetséges hegedűs volt. „Gyulám diák, igen szépen hegedül...” – írja Mentovich Ferenc Arany Jánosnak 1862. november 26-i levelében – gyermekeiről beszámolva. (Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. Jelzete: K. 513/390.) Újsághírekből azt is tudjuk, hogy nem csak tanult hegedülni, de már diák korában fellépett iskolai előadásokon és marosvásárhelyi jótékony hangversenyeken. (Vö. F-s 1864.)

[84] Molnár János (1825–1863) a marosvásárhelyi református főiskola tanára volt. Kászonjakabfalván halt meg 1863. szeptember elsején.

[85] Csíkcsatószeg.

Ebéd után commodizáltunk[86] egy kissé, midőn leindultunk Szabóékhoz, találkoztunk Kováccsal, ki hívott le mindnyájokkal. Egy szekér készen volt, melyre 4 ember kellett. Három volt, 4-iknek sorshúzás után én estem.

Nehány falun, mint..... **Szentdomokos**ra érkeztünk, hol a vendéglőbe megszállva egy csomó csirkét készítettek, és jól laktunk.

Aug. 23. Másnap reggel jókor a bányához indultunk. 2 óra alatt ott valánk. A vidék nagyszerű, és különösen a hámorral szembe néző Tarkő, egy iszonyú nagy sziklatömeg.

Egy orgonakészítővel ismerkedtünk meg.

Nagy keresés után egy bányatisztet kaptunk, kivel a bányába mentünk. A belseje olyan, mint a vasbányák, azon különbséggel, hogy itt a puskaporszag érzett nagy mértékben, és a fület mindegyre bedugulttá tette egy-egy lövés.

Lejővén az épületekbe mentünk. A kohó egy nagy kemence, melyben pokoli tűz ég. A munkások olyan feketék, mint az ördög. Egyszer csak kidugtak egy lyukat, s az olvadt kő, érc stb. ömlött ki lábnyi vastagon. Iszonyú meleg volt, amíg mellette eljöttünk, megizzadtunk. Láttunk egy nagy fúvót és kőtisztítót. Egy más épületben egy nagy zúzó van. (Részletes leírását nem tehetem, mert álmos vagyok.)

Mindezeket látván, egy ottani orvoshoz mentünk, ki megreggeliztetett, annyira, hogy egy kicsit berugtunk. Szekerezve mentünk haza, hol ismét ettünk, mi[a]latt az otthon maradt [M]akkai egy Madéfalváról írott verset olvasott fel.

Evés után rögtön megindultunk, s 4 óra alatt **Gyergyóalfalu**ban voltunk. A fogadóba kisasszony volt. A korcsmáros egy igen komisz ember, még tányért se akart adni, a puliszkát megmarkolta, s úgy szakította 3 felé. Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép küsasszonynak.

(**Csomafalvá**n keresztüljőve egy igen furcsa eset történt; lásd hátul.)[87]

Nagy álmosan Parajd-fele indultunk. Darabig csak ment, de végre bólintgatni kezdtünk. Így haladtunk egész nap, míg eljött 12 óra.

Aug. 24. 12 óra után még mentünk, mégpedig gyönyörű helyt és időben. Az égen számtalan csillag ragyogott. Néha-néha egy-egy futó csillag vonta magára figyelmünket. A hold pompásan világított, mi utazásunknak tökéletesen megadta a regényességét.

[86] commodizál: pihen, kényelembe helyezi magát.

[87] A *Műszavak és nevezetességek* című részben található a gyergyócsomafalvi eset. Valószínű, hogy az utazó társaság valamelyik idősebb, teológus tagja volt a széptevő, esetleg éppen az akkor még legényember Szabó Sámuel, s ezért nem nevesíti a történetet a jegyzetíró diák. Ha fiatalabb diáktársa lett volna a bókoló, megnevezte volna, hiszen pár sorral előbb a napló főszövegében említi, hogy „Faluvégi rettentőleg rakta a nem igen szép küsasszonynak”.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Végre egy fogadóhoz ér[t]ünk, hol leszállva én, Csi[ki] és Lőrinczi rögtön a heg[yre] mentünk, és egy jó tüzet raktunk, s letelepedve körüle szívtuk a dohányfüstöt, midőn Szabó, ki a mi sorsunkat megirigyelte, odajött és közénk telepedett.

Megpróbáltuk aludni, és pár perc alatt horkoltunk. 4 óra után már felkeltett Szabó, tehát egy jó órát aludtam. Rögtön szekérre ültünk, és 3 óra alatt **Parajd**on voltunk a papnál.

Reggelire Kiss Ferencnéhez mentünk, kitől megtudtam, hogy apámék már V[á]sárhelyt vannak.

Műszavak és nevezetességek

Méhet fog = alszik

Eprészni = pihenni

Kemény Sarolta hallotta a csengettyű hangját koronkai érkeztünkkor.

Lőrinczi a lakatost egy óráig várta az asztalos kapujában.

Pálfalván egy ember ijedtében németnek állította magát.

Nyárádszeredát az odavalók városnak tartják. Az órára a' van írva „Építtetett a falu közköltségén".

A Szabó úr kocsisa felszólal – mellette elmenetelünk után: „Ezek tanulók". – „Igen" – felele Szabó. Csak azután vette észre, hogy a kocsis a lovakra mondá, hogy tanulók, azaz még igen fiatal csikók.

Szombatfalván a kutyahistória.

Remetén a pap meglepett.

Pintli = német kocsi

Jobbágyfalván énekeltük „A kocsis a bakon fütyüli ezalatt a Rigolettóból az asszony ingatag". – Nagy György azon észrevételt teszi, hogy gyönyörű eszme A rigó fütyüli stb. Lefacsarta magamagát.

Atyhában a pap azt kérdezte Szabótól: „A tek[intetes] úr talán Kovács Ödön?"

Becsülettel legyen mondva = unitárius

Márkosfalván pár évvel ezelőtt a zsandárok megnézték a tornyot. Éppen harangoztak, s igen természetes, hogy mozgott egy kissé a harangláb. Ezt feljelentették Brassóba, egy mérnök kijött – miért a falu 35 frt-ot fizetett –, és lerontatta a tornyot. Ma is csonkán áll.Makfalván beszélte Szabó előtt egy székely, hogy fogadott egy huszárral, hogy 3 nyers fazakat nem vág el a kardjával egyszerre. „Hát elvágta?!"

Csomafalván egy bót ablakából gyönyörű barna fürtös fej dugta ki magát, melyet meglátva, rohantak a boltba szivarért. A rágyújtáskor azon bókot adták neki, hogy a szemei tüzétől is meggyújthatnák a szivart. „Jaj lelkem, kinek 3 gyermeke van, annak nem lehetnek valami szép szemei." – „Aláz' szolgája". – „Magamat ajánlom."

HELYNEVEK ROMÁN MEGNEVEZÉSE

Agyagfalva – Lutița
Árapatak – Araci
Árkos – Arcuș
Atyha – Atia
Bikszád (Sepsibükszád) – Bixad
Borosnyó – Boroșneu
Brassó – Brașov
Csatószeg (Csíkcsatószeg) – Cetățuia
Csehétfalva – Cehețel
Csernáton – Cernat
Csíkszereda – Miercurea Ciuc
Csomafalva (Gyergyócsomafalva) – Ciumani
Décsfalva – Dejuțiu
Előpatak – Vâlcele
Enlaka – Inlăceni
Etéd – Atid
Firtosváralja – Firtușu
Gyergyóalfalu – Joseni
Homoród (Homoródfürdő) – Băile Homorod
Illyefalva – Ilieni
Jedd – Livezeni
Jobbágyfalva – Valea
Kászonújfalu – Casinu Nou
Kebele – Sânișor
Kebeleszentivány – Ivăneşti
Keményfalva (Homoródkeményfalva) – Comăneşti
Kendő – Cându
Kézdivásárhely – Târgu Secuiesc
Kibéd – Chibed
Kilyén – Chilieni
Korond – Corund
Kozmás – Cozmeni
Kőrös (Csomakőrös) – Chiuruș
Köszvényes (Nyárádköszvényes) – Mătrici
Kovászna – Covasna
Küsmöd – Cușmed
Madéfalva – Siculeni
Magyarós (Nyárádmagyarós) – Măgherani
Makfalva – Ghindari

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Málnás – Malnaş
Márkosfalva (Kézdimárkosfalva) – Mărcuşa
Mikháza – Călugăreni
Nagygalambfalva – Porumbenii Mari
Nyárádszereda – Miercurea Nirajului
Oláhfalu (Kápolnásoláhfalu) – Căpâlniţa
Papolc – Păpăuţi
Parajd – Praid
Remete (Nyárádremete) – Eremitu
Remeteszeg – Remetea
Réty – Reci
Sepsiszentgyörgy – Sfântu Gheorghe
Sófalva – Ocna de Sus, Ocna de Jos
Sóvárad – Sărăţeni
Székelykeresztúr – Cristuru Secuiesc
Székelyudvarhely – Odorheiu Secuiesc
Szentdomokos (Csíkszentdomokos) – Sândominic
Szentegyházas, Oláhfalu – Vlăhiţa
Szentistván (ma Hármasfalu) – Trei Sate
Szentiván (Szentiválaborfalva) – Sântionlunca
Szentkeresztbánya (ma Szentegyházas Oláhfaluval együtt) – Vlăhiţa
Szombatfalva (ma Székelyudvarhely része)
Szováta – Sovata
Tarcsafalva – Tărceşti
Tompa – Tâmpa
Torja – Turia
Tusnád – Tuşnad
Uzon – Ozun
Vajnafalva – Voineşti (ma Kovászna része)
Vásárhely (Marosvásárhely) – Târgu Mureş
Vidrátszeg – Vidrasău
Zágon – Zagon
Zetelaka – Zetea

FELHASZNÁLT IRODALOM

AGRICOLA (JAKAB Elek)

1854 Húsvéti határkerülés Székelyföldön. *Hetilap* (Kolozsvár), III. 35. sz. május 3.

ANDRÁSI István

1864a [Minden kis mozzanat...] (kezdősor) *Kolozsvári Közlöny*, 120. sz. (okt. 11.) 500.

1864b Viszontnyilatkozat. *Kolozsvári Közlöny*, 128. sz. (okt. 29.) 533.

ARANY László – GYULAI Pál

1872 Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből. In: *Magyar Népköltési Gyűjtemény*. I. kötet, Pest.

B. [RÁKOSI Lajos]

1864 A marosi egyházmegye máj. 18, 19, 20, 21. napján tartott gyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. évf. 24. sz. (jún. 12.), 25. sz. (jún. 19.) 762–766, 800–801. hasáb.

BARTALUS István

1872 Jelentés magyar népdallamok gyűjtéséről. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, Új folyam VII. kötet, 1871–72. Budapest, 196–211.

1883 A népdalok egyetemes gyűjtésének folytatása. *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*. Új folyam XVIII. kötet, 1882–83. Budapest, 285–305.

BENKŐ Lóránd (főszerkesztő)

1967–1984 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. kötet, Budapest.

CSANÁDY Béla

1864 Kirándulás a parajdi sóbányákhoz. (A természetvizsgálók marosvásárhelyi gyűlése alkalmával) *Vasárnapi Újság* XI. évf. 37. sz. 1864. szept. 11. 382–383.

EGE ÉVLAPJAI

1867 *Az Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjai*. X. füzet. 1865–1867. Kolozsvárt.

ERDÉLYI Pál

1906 Jelentés a könyvtárnak 1905-iki állapotáról. *Erdélyi Múzeum* XXIII. évf. I. füzet, 75–88. és Klny. Kolozsvár.

1907 *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára 1906. évi állapotáról*. Klny. az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek 1906-ról szóló évkönyvéből, Kolozsvár.

FARAGÓ József

1956 A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években. *Igaz Szó* (Marosvásárhely) IV. évf. 7. sz. 1038–1043.

1977 Két adat Szilágyi és Hagymási balladájáról. In: FARAGÓ József: *Balladák földjén*. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 219–224.

FEKETE József – SZARVADY Lajos

1864 Fölhívás. *Korunk* [Kolozsvár] IV. évf. 83. sz. (júl. 15.) F – s.

1864 [Levelezések. Marosvásárhely, 1864. július 4.] *Korunk* (Kolozsvár) VI. évf. 81. sz. (1864. július 10.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

GEGŐ Elek
1838 *A' moldvai magyar telepekről*. Buda.
GULYÁS Pál
1939–1944 *Magyar írók élete és munkái*. I–VI. kötet, Budapest.
GULYÁS PÁL – VICZIÁN János
1990–1999 *Magyar írók élete és munkái*. VII–XVIII. kötet. Budapest.
INCZE László
2003 Molnár Józsiásra emlékezünk. II. *Székely Hírmondó* (Kézdivásárhely), II. sorozat, VIII. évfolyam 2. (305.) sz. 2003. jan. 17–23., 20.
JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyedi diákok*. 1662–1848. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
JEGYZŐ- ÉS EMLÉKKÖNYV
1857 *Önképzőtársulati jegyző- és emlékkönyv*. [1857–1864] Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár „A református kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei" állományában. Jelzete: MS. Fo. 408.
JEGYZŐKÖNYV
1864–65 *Önképzőköri jegyzőkönyv*. [1864–1878] Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár „A református kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei" állományában. Jelzete: MS. Fo.408.
JÓNÁS (Keresztesi PAPP Miklós)
1864 Az orvosok és természet-tudósok X-ik gyűlése Maros-Vásárhelytt. *Korunk* (Kolozsvár) IV. évf. 106. sz. 1864. szept. 7.; 107. sz. szept. 9.
KERÉNYI Ferenc
1990 *Magyar színháztörténet*. 1790–1873. Akadémiai Kiadó, Budapest.
(K. L.) [KŐVÁRY László]
1864 Ünnepe van a hazának. *Korunk* (Kolozsvár) IV. évf. 101. sz. aug. 26.
KÖLLŐ Károly
1994 Újabb adalék a Székelyudvarhelyi Kódex viszontagságos sorsához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXXVIII. évf. 2. sz. 179–181.
KÖZLEMÉNYEK
1863–1866 *Közlemények az önképzőtársulati művekből*. Kézirat a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár „A református kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei" állományában. Jelzete: MS. Fo. 408.
KRIZA János
1863 *Vadrózsák*. Székely népköltészeti gyűjtemény. Kolozsvárott.
MAKKAI Domokos
é. n. Dr. Kovács Ödön. In: *Emlékkönyv Dr. Kovács Ödön ref. theol. akad. tanár tanárságának huszonöt éves ünnepélye alkalmából*. Kiadják az ünnepelt tanítványai, Nagyenyeden, 5–19.
MAKKAI Sándor
é. n. [1940] *Mi Ernyeiek*. Regény. I–II. A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének Kiadása [Második kiadás], h. n. [Budapest]
MENTOVICH Ferenc
1859 Tudnivalók. *Marosvásárhelyi Füzetek*, II. évf. 2–3. füzet, 224.
1864 Egy kis rendreutasítás. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. évf. 28. sz. (júl. 10.), 891. hasáb.

MIKSZÁTH Kálmán
1973 *Jókai Mór élete és kora*. I–II. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár.
NAGY János
1864 Gazdasági egyesület. Választmányi gyűlés november 7-én gr. Mikó Imre őnagyméltósága elnöklete alatt. *Kolozsvári Közlöny* 137. sz. (november 19.), 567.; ua. *Korunk* IV. évf. 137. sz. (nov. 20.)
NAPI KÖZLÖNY.
1864 *Napi Közlöny*. A magyar orvosok és természetvizsgálók Marosvásárhelytt 1864. augusztus 27-től szeptember 2-áig tartott X. Nagy gyűléséről. Knöpfler Vilmos és Szabó József titkárok közreműködésével szerkeszti Mentovich Ferenc. 1–7. sz. 1864. aug. 26– szept. 3., 1–31.
NÉVKÖNYV
1864 *Az erdélyi reformáta anyaszentegyház Névkönyve 1864-re*. VIII. évf. Kolozsvárt.
NÉVSOR
1862–1864 *A Marosvásárhelyi ev. ref. Főtanoda jogi, bölcselmi, közép és elem osztályainak Névsora az... [1861/2; 1862/3; 1863/4] tanév második felében*. Marosvásárhelytt 1862, 1863, 1864.
OLOSZ Katalin
1999a Szabó Sámuel és Erdély három református kollégiuma. In: *Kőrösi Csoma Sándor és tudományos műhelyeink*. A Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület kiadása, h. n. [Kovászna] 61–70.
1999b Szabó Sámuel és diákjainak folklórgyűjtő mozgalma a XIX. század hatvanas éveiben. In: PÁL-ANTAL Sándor és SZABÓ Miklós (szerk.): *Marosvásárhely történetéből*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 219–222.
ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. kötet, Pest.
PETELEI István
1980 *Petelei István irodalmi levelezése*. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
SOMOGYI Sándor
1961 *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Somogyi Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.
SZABÓ József (szerk.)
1865 *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864. Augustus 24-től September 2-ig Maros-Vásárhelytt tartott X. nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai*. Pest.
SZABÓ Samu
1857 Heidelbergi Közlemények. *Gazdasági Lapok* IX. évf. 3–8. sz. 34–36, 49–50, 62–63, 76–77, 89–91, 102–103.
SZABÓ Sámuel
1859 A szén szereplése a természet háztartásában. *Marosvásárhelyi Füzetek* I. évf. 3. füzet, 217–228.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

1864 *Rövid utasítás tájékozásul honismereti adatokat gyűjtők számára.* Nyomatott Marosvásárhelytt az ev. ref. főtanoda betűivel Kali Simon által.

1864a Egy kis felvilágosítás. *Kolozsvári Közlöny* 124. sz. (okt. 20) 517.

1896 A székely tüzérség első tanítói. In: NAGY Sándor: *Háromszék önvédelmi harca. 1848–49.* Kolozsvár, 161–175.

F. SZABÓ Sámuel

1863–1865 Székely népköltemények. I–V. *Koszorú* I. évf. (1863) I. félév, 21. sz. (481–486.); II. évf. (1864) I. félév, 23. sz. (547–550.), 26. sz. (614–615.); II. évf. II. félév 2. sz. (40–43.); III. évf. (1865) I. félév, 11. sz. (257.)

1864a Az erdélyi ev. ref. fő- és középtanodák tanárainak I. és II. értekezlete. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* VII. évf. 38–40. sz. (1864. szept. 18.–okt. 23.)

1864b (szerk.) *Az erdélyi ev. ref. fő- és középtanodák I. és II. tanári értekezleteinek ismertetése az illető jegyzőkönyvekből és okiratokból.* Pest.

SZABÓ T. Attila

1976–2000 *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I–X. kötet. Bukarest–Kolozsvár–Budapest.

SZENT IVÁNYI Kálmán

1878 Marosszék ismertetése. *Maros-vidék* VIII. évf. 71–80. sz. szeptember 15–október 16.

SZILÁGYI Farkas

1898 Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben. In: *Alsó-Fehér vármegye monográfiája.* III. kötet, első rész. Nagyenyed.

SZINNYEI József

1891–1914 *Magyar írók élete és munkái.* I–XIV. kötet, Budapest.

TISZA László

1865 Alelnök Tisza László jelentése. (keltezése: 1864. december 31.) In: *Az Erdélyi Gazdasági Egylet Évlapjai.* Kilencedik füzet, 1863–1864. Szerk. NAGY János egyleti titkár. Kolozsvárt

TÖRÖK István

1904–1905 Szabó Sámuel. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* XXVIII. évf., 16. sz., 1905. január 22., 396–399.

***

1864 Statisztikai kimutatás a szabad királyi városok és mezővárosok népességéről. *Kolozsvári Közlöny* 1864. 88. sz. (júl. 28.), 367.

***

1894 Rétyi Antos Ferenc. 1848–49. *Történelmi Lapok* (Kolozsvár), III. évf. 15. sz. (aug. 1.) 133 (arckép), 134–135.

***

1896 *A Bethlen-kollégium legújabb története.* Nagyenyed.

NÉVMUTATÓ

Agricola, lásd Jakab Elek
Andrási István 33, 61
Andrási József 61
Antos Ferenc, lásd Rétyi Antos Ferenc
Arany János 7, 10, 11, 23, 24, 26, 71
Aszalos György 27
Baczoni Ádám 61
Balázs Mihály 7, 22, 39, 52, 53, 57, 59
Bánffy Dániel 30
Barta Ferenc 68
Barta Miklós 68
Bartalus István 19, 20, 22
Benkő Lajos 27
Bereczky Sándor 30
Beteg Imre 54
Bodola Sámuel 70
Borbély [Sámuel?], 48
Botos Kálmán 51
Bunsen Robert Wilhelm 10
Csanády Béla 40
Csengeri József 54
Csiki György 52
Csiki Lajos 13, 52, 58, 60, 63, 66, 71, 73
Csoma Sándor 68
Csulak Zsigmond 66, 68
Demeter Sámuel 67
Dohi Luiza 54
Donát (Dónát) 69
Dósa Antal 66
Dósa Elek 12, 53
Erdélyi Pál 8, 10, 11, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 48, 49
Faluvégi Albert 13, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 52, 53, 61, 64
Faluvégi József 52
Faragó József 22, 52
Farkas János 58, 59, 70
Fekete József 11
Finály Henrik 7
Fülei ?, 59
Gábor Áron 8, 68, 70
Gagyi Samu 55, 56, 59
Gál István 66, 67
Gál Sándor 8
Gálffy Mihály 58
Gálffy (Gálfi) Sándor 20, 58
Gegő Elek 24
Gidófalvi László 67
Gulyás Pál 14, 52, 56
Gyárfás Jenő 64
Gyárfás Sámuel 64
Gyulafi Katalin 21, 24
Gyulai Pál 23, 24, 53
Haas Mihály 40
Haller Farkas 59
Haller János 59
Hegedűs Ilona 55
Hegedűs János 12, 53, 55
Hegedűs Jánosné Szabó Katalin 55
Hegedûs Lajos 53
Henszlmann Imre 7
Herepei Károly 7
Hofer Tamás 41
Hubay (Hubai) Gusztáv 65
Illyés Bálint 12
Incze György 68
Incze László 71
Jakab Elek 39
Jakó Zsigmond 55, 64, 66, 68, 70
Jánosi Péter 27, 28, 29
Jókai Mór 18, 57
Jónás 40, 51, 52, 54
Juhász István 55, 64, 66, 68, 70
Kádár Kata 24, 27, 28
Kakasi Márton 25, 27
Kali Simon 47
Karácson Mózes 55

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Kemény Sarolta 73
Kerényi Ferenc 65
Király József 64
Kis Gergely 14, 23, 60
Kiss Ferenc 60, 61, 73
Kiss Ferencné 73
Kiss Klára 8
K. L., lásd Kőváry László
Kolosvári Antal 27
Koncz L. 60
Koncz P. K. 61
Kovács Ilona 61
Kovács János 55
Kovács Ödön 12, 13, 55, 56, 57, 63, 73
Kozma Gyula 53, 54
Köllő Károly 10
Kőváry László (K. L.) 5, 6
Kriza János 23, 53, 57, 58, 60
Kubinyi Ágoston 7
László Ferenc 6, 30, 34, 36, 37, 49, 52, 58, 66
Lőrinczi Dénes 12, 13, 19, 53, 56, 57, 61, 70, 71, 73
Lőrinczi János 53
Lukácsffy (Lukácsfi) Aurél 27, 29
Magyari Ferenc 52
Magyari Mátyás 52
Makkai Domokos 12, 13, 19, 56, 57, 71, 72
Makkai Sándor 13, 56
Mentovich Elek 60
Mentovich Ferenc 7, 12, 13, 64, 66, 67, 71
Mentovich (Mentovics) Gyula 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 36, 38, 48, 59, 66, 68, 71
Mikó Imre 65
Mikszáth Kálmán 57
Móga Lajos 25
Molnár Anna 24, 70, 71
Molnár János 71
Molnár Józsiás 70, 71
Nagy Dani 71
Nagy Domokos 12, 13, 56, 61, 63, 71
Nagy György 52, 74
Nagy János 31
Nagy Lajos 68
Nagy Pál 68
Nagy Sándor 56
Olosz Katalin 3, 4, 10, 52
Orbán Balázs 7, 18, 22, 39, 51, 52, 53, 59
Pálffy (Pálffi) Dénes 57, 58
Pálosi Sándor 52
Pataki Pál 61
Petelei István 20
Péterfi Lajos 27
Pungur Gyula 26, 27, 28
Pünkösti Sándor 67
Rákóczi (Rákóczy) Ferenc 19, 20, 21, 28
Rákosi Lajos (B.) 64, 66
Reményi Ede 58
Rétyi Antos Ferenc 67
Révai Lajos 66, 67
Rindsmaul br., 52
Robonyi bányanagy 61, 62
Rómer Flóris 7
Sebesi Artúr 59
Sebesi Jób 59
Sebessi István 59
Somogyi Sándor 23, 53
Szabó József 8, 31, 32, 34, 35, 36, 67, 70
Szabó Károly 7, 24, 26
Szabó Sámuel (Samu) 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71 72, 73, 74
F. Szabó Sámuel 66
Szabó T. Attila 65, 68

Szarvady Lajos 11
Szathmári Károly 7
Székely Albert 60
Székely Elek 27, 28
Székely Gergely 65
Székely Iván 70
Székely János 70
Szent Iványi Kálmán 51
Szentkereszti Zsigmond 65, 67
Szilágyi Farkas 19, 22, 23, 24, 25, 26, 52, 68
Szinnyei József 8, 14, 52, 58, 71
Thaly Kálmán 19
Thököly Imre 19
Tisza László 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 41, 70
Torma Károly 7
Tóth (Tót) Márton 53
Tőkés László 52
Török István 8
Turóczi Mózes 70
Vajna Sándor 64, 65
Vályi Gábor 53, 54
Végh (Vég) Antal 31, 70
Viczián János 14, 52, 56
Vízi László 58
Xantus János 7, 38, 39

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

TARTALOM

Szabó Sámuel néprajzi gyűjtőútja 1864-ben és az első magyarországi háziipari-néprajzi kiállítás 5

Források, dokumentumok 43

SZABÓ SÁMUEL

Rövid utasítás 45

MENTOVICH GYULA

Székelyföldi útinapló (1864. július 15 – augusztus 24.) 48

Helynevek román megnevezése 74

Felhasznált irodalom 76

Névmutató 80

Amintirile unei expoziţii
Editat de Asociaţia Etnografică „Kriza János”
3400 Cluj-Napoca, str. Croitorilor nr. 15., tel.: +40 264 432 593
ISBN 973–8439–05–1